بزافی توتن لە ئێران

(١٨٩٠-١٨٩٢)

د. هۆشمەند عەلی مەحمود
م. ئیسماعیل عەبدولڕەحمان سەعید
زانکۆی کۆیە
فاکەڵتی پەروەردە
بەشی مێژوو

پێشەکی

ململانێی وڵاتانی کولۆنیالیستی بە تایبەتی روسیاو بەریتانیا لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەم لە ئێراندا بە تایبەتی لە سەردەمی ناسرەدین شای قاجار (١٨٤٨-١٨٩٦) گەیشتبوە لوتکەی خۆی. لە راستیدا ئێران تەنیا بە ڕواڵەت وەك وڵاتێکی سەربەخۆ بوونی هەبوو، چونکە ئەم دوو زلهێزە لە ڕێگەی بەدەستهێنانی دەیان چیاوگی ئابووری بە تەواوی بەسەر دەسەڵاتی سیاسی ئێراندا زاڵ ببوون. لە دوای پێدانی چیاوگی قۆرخکردنی کرینو فرۆشتنی توتنی هەموو ئێران بە کۆمپانیایەکی بەریتانی، کە بەئاشکرا لە بەرژەوەندی بەریتانیادابوو، بزافێکی نارەزایەتی بەرپابوو. ئەم بزافە یەکەم ناڕەزایی جەماوەری-سیاسی لە ئێرانداو لە گرینگترین ڕووداوەکانی نزیك بە پەنجا ساڵ پادشایەتی ناسرەدین شای قاجار بوو. ئەم بزافەی دواتر زەمینەی بۆ رووداوێکی گرینگی مێژووی هاوچەرخی ئێران واتە بزافی مەشرووتە خۆشکرد. لەبەرگرنگی سەردەمەکەی ئەم لێکۆڵینەوەیەمان لەسەر ئامادەکرووە بەناونیشانی (بزافی توتن لە ئێران ١٨٩٠- ١٨٩٢) وەك توێژینەوەیەکی مێژوویی-سیاسیی.

ئامانجی ئەم لێکۆڵینەوەیە تیشك خستنە سەر چۆنیەتی بەرپابوونی ئەم بزافەیە، کە بە شێوەیەکی مەدەنیو لە رێگەی خەباتێکی ناتوندوتیژی کۆمەلانی خەڵکی ئێران توانیان بۆ یەکەم جار پاشەکشە بە دەسەڵاتی سەرەرۆ بکەنو هەروەها ڕۆڵو سەنگو کاریگەری سێ چینی سەرەکی بەشداربووی ئەم بزافە واتە: بازرگانان، رووحانیەتی شیعەو روناکبیران، کە هەرکامیان بۆ مەبەستێکی تایبەتی خۆیان ڕۆڵیان تێدابینی.

ئەم لێکۆڵینەوەیە لە دوو بەشی سەرەکی پێکهاتووە، بەشی یەکەم بە ناونیشانی ئێران لە نێوان بەرداشی روسیاو بەریتانیاو بۆ دوو باس دابەشکراوە: لە باسی یەکەمدا تیشك خراوەتە سەر باروودۆخی سیاسیو ڕەوتی چاکسازی لە ئێرانی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەم، قۆناغێك کە بەهۆی ئاشنابوونی دەستە بژێری ئێرانی لەگەڵ کولتورو شارستانیەتی ئەوروپی، پێویستی ریفۆرمو چاکسازی هاتەگۆڕێو تێیدا هەوڵەکانی چاکسازیی خوازان دەخرێتە بەرباس. لە باسی دووەمدا ئاماژە بە ململانێی بەریتانیاو روسیا دەکرێ، کە لەم قۆناغەدا لەسەر وەرگرتنی چیاوگی ئابووری دەگاتە لوتکەی خۆیو بە مەش دەستێوەردان لە بواری سیاسیش دەگرێتەوە. بەشی دووەم تەرخانکراوە بۆ پێدانی چیاوگی توتن بە بەریتانیاو کاردانەوەو لێکەوتەکانیو بەسەر سێ باسدا دابەشکراوە. لە باسی یەکەمدا چۆنیەتی پێدانی چیاوگی توتن بە بەریتانیاو وردەکارییەکانی ئەم رێککەوتننامەیەو بەتایبەتی ئەو ماددانەی کە بەئاشکرا لە بەرژەوەندی بەریتانیادایە ئاماژەیان پێکراوە. لە باسی دووەمیشدا کاردانەوەی پێدانی ئەو چیاوگە لەلایەن بیروڕای گشتیو دەربڕینی ناڕەزایەتییەکان لەنێو

چین‌و توێژەکانی کۆمەڵگەی ئێران تاوتوێکراوە. لەتەوەری سێیەم‌و کۆتایشدا پاشەکشەی دەسەڵات لە بەرامبەر ئیرادەی خەڵکداو هەڵوەشاندنەوەی چیاوگەکەو دەرهاوێشتەکانی خراوەتە بەرباس.

لەم لێکۆڵینەوەیەدا سوود لە چەندین سەرچاوەی گرنگ وەرگیراوە، بە تایبەتی ئەو سەرچاوانەی کە نووسەرەکانیان لەنزیکەوە ئاگاداری ئەم رووداوە بوون، بۆ وێنە: بیرەوەرییەکانی عەباس میرزای مولك ئارا "برای بچوکی ناسرەدین شای قاجار"، کە تێیدا ئاوڕی بەسەر ئەم رووداوە داوەتەوە. کتێبی (قرارداد رژی) لەنووسینی شێخ حەسەن کەربەلایی کە خۆی فەرمانبەری کۆمپانیای رژی بووەو مێژاری کتێبەکەی تەواو بۆ ئەم رووداوە تەرخانکردووە. هەروەها بەرهەمەکانی فەرەیدونی ئادەمیەت بە ناونیشانی (ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران)، (تاریخ بیداری ایرانیان) لە نووسینی نازم ئیسلامی کرمانی، (جنبش های اجتماعی معاصر ایران)ی سەعید زاهیدو (سنت ومدرنیته)ی سادق زیبا کلام لەم لێکۆڵینەوەیەدا سوودیان لێوەرگیراوە.

بەشی یەکەم: ئێران لە نێوان بەرداشی روسیاو بەریتانیادا:

باسی یەکەم: بارودۆخی سیاسی‌و رەوتی چاکسازی لە ئێرانی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەم:

سەرانسەری نیوەی دووەمی سەدەی هەژدەیەم بێجگە لە سەردەمی کورتخایەنی دەسەڵاتی کەریم خانی زەند (١٧٦٠-١٧٧٦) پڕ لە کێشەو ململانێی ناوخۆیی لە نێوان سەرۆك هۆزو دەرەبەگەکان لە پێناو بەدەستهێنانی تاج‌و تەختی پادشایی بوو. لە ئەنجامدا لە کۆتایی سەدەی هەژدەیەم بنەماڵەی قاجار دەسەڵاتیان لە ئێران بەدەستەوە گرت[١]. ئێران لە سەردەمی دەسەڵاتی قاجارەکان (١٧٧٦-١٩٢٥) سەرلەنوێ وەسەریەککەوتەوە. دەسەڵاتی قاجار تەمەنی درێژی خۆی لەگەڵ ئەوەی ناوبانگی نەبوو، بە پلەی یەکەم قەرزداری پشتیوانی دوو زلهێزی ئەوروپی بوو. دوو زلهێز کە پتر لە هەمووان دەستیان لە کاروباری ئێران وەردەدا، ئەم دوو زلهێزە بەریتانیاو روسیا بوون[٢].

هەرچەند ئێران بەرواڵەت کولۆنی هیچ زلهێزێك نەبوو، بەڵام لە زۆر لایەنەوە لە بەرامبەر ئەو فشارەی کە بەهۆی دەوڵەتەکانی روسیاو بەریتانیا لەسەری بوو، سەربەخۆ نەبوو[٣]. ئێران پاراستنی سەروەری خاکی خۆی دەبوو لە رکابەری‌و ململانێی نێوان روسیاو بەریتانیادا بدۆزێتەوە. بەریتانیا شێلگیربوو کە لە هەر شوێنێك بۆی بگونجێ کۆتایی بە نفوزی روسیا بێنێ‌و ئەو وڵاتەی وەك ناوچەیەکی جیاکەرەوە لەبەرامبەر پێشڕەوی روسیا بپارێزێ[٤]. مەیلی دوو لایەنەی روسیاو بەریتانیا بۆ پێشگیری لە دەست بەسەرداگرتنی ئێران لەلایەن وڵاتی رکابەر، گرینگترین هۆکاری پاراستنی سەربەخۆیی ئێران بوو. بەڵام ئەو سەربەخۆییە رواڵەتی بوو، چونکە ئێران نەیدەوێرا هەنگاوێك هەڵێنێتەوە کە ببێتە هۆی ناڕەزایەتی توندی بەریتانیاو روسیا[٥].

قۆناغی پادشایی ناسرەدین شا (١٨٤٨-١٨٩٦)، کە چوارەمین پادشای بنەماڵەی قاجار بوو، نە تەنیا بە درێژترین ماوەی دەسەڵاتداری لەو بنەماڵەیەدا دەناسرێ، بەڵکو قۆناغێکی گرنگی ئاڵوگۆڕ لە چۆنیەتی

(١) م.س. ایوانف: تاریخ نوین ایران، ترجمە: حسن قائم پناە، تهران، ١٣٥٧هـ، ص٧.

(٢) نیکی. ار. کدی: ریشەهای انقلاب ایران، ترجمە: دکتر عبدالرحیم گواهی، چاپ دوم، تهران، ١٣٧٧هـ، ص٧٣.

(٣) فردهالیدی: دیکتاتوری‌و توسعە سرمایەداری در ایران، ترجمە: فضل الله نیك ایین، تهران، ١٣٥٨هـ، ص١٧.

(٤) گراهام فولر: قبلە عالم (ژئوپولتیك ایران)، ترجمە: عباس مخبر، تهران، ١٣٧٣هـ، ص١٦٦.

(٥) نیکی. ار. کدی: منبع پیشین، ص٦٦.

کۆمەڵگەی ئێرانیشدایە[١]. بە تایبەتی کە پەیوەندی نێونەتەوەیی ئێرانیەکان پەرەسەندنێکی خێراو بەربڵاوی بەخۆیەوە بینی[٢]، کە کاریگەری شارستانیو پیشەسازیو دیموکراسی ئەوروپی دەگەیشتنە ئێران، زۆری پێ نەچوو ڕۆژنامەکانی دژبە بە دەسەڵاتو نوسراوەو شەونامەکان باسکردن لە شۆڕشیان هێنابووە ئاراوە[٣]. بۆیە بەڕێکەوت نەبوو کە ناسرەدین شا بیست ساڵی دوایی سەڵتەنەتی بەکێشەی ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ مۆدێرنیزم سەرقاڵ کرد[٤].

پەرەسەندنی شارنشینیو ئەو ئاڵوگۆڕانەی کە لە بواری کۆمەڵایەتیو ئابوری لە کۆمەڵگەدا پێکهاتبوونو پەرەگرتوویی خێرای پەیوەندیەکان لەشێوەی تیلگراف، هێڵی شەمەندەفەر، پاپۆری هەڵم، پیشەسازی، وەرگێڕانی کتێبو ڕۆژنامەو لەهەمووان گرینگتر سەفەری دەیان ئێرانی بۆ یەکەم جار بۆ دەرەوەی وڵات بوو بەهۆی ئەوەی کە ئێرانییەکان لەگەڵ کۆمەڵگەکانی تر ئاشنابن. ئەو کۆمەڵگەیانەی کە لەهیچکام لە بوارەکانی شارنشینی، شێوازی حکومەتی، دەسەڵاتی یاساو ئاسایشی کۆمەڵایەتیو مرۆڤەکانو ئاشنایی لەگەڵ زانستو تەکنیکی نوێو پێشکەوتن، وەك ئەو کۆمەڵگەیانەی کە ئێرانییەکان بینیبوویان نەدەچوو[٥]. ژینگەی کۆمەڵایەتی ئێران لەوسەردەمە بە هۆی ئەو پەیوەندییەی کە لە نێوان خەڵکی ئێران لەگەڵ خەڵکی روسیا لە باکوورو لەگەڵ بەریتانیا لە باشوور پێکهاتبوو، دواتر هاتوچۆی نوێنەر، باڵوێزو نوێنەرانی ئەوروپی بۆ ئێران زەمینەی چاکسازی نوێی تا ڕادەیەك ڕەخساندبوو، خەڵك بۆ وەرگرتنی بنەمای ژیانو زانستی ئەوروپی ئامادەییان هەبوو[٦].

بەم جۆرە بیری ئاڵوگۆڕو ریفۆرم کەوتە مێشکی هەندێك کەسی وریاو تێگەیشتوو لە نێودەسەڵاتدا، کە هەستیان بە دواکەوتوویی ئێران لە کاروانی پێشکەوتن کردو بەگیروگرفتو لاوازییەکانی دەوڵەتی قاجارییەکانیان زانی[٧]. عەباس میرزاو ئەمیر کەبیر دوو لەو دەستەبژێرەی ناودەسەڵات بوون کە هەوڵیاندا سوپاو ڕێبەرانی سیاسی مۆدێرن بکەن[٨]. عەباس میرزا کورو جێنشینی فەتح عەلیشای قاجار (١٧٩٣-١٨٣٤) بەچاولێکەری لە چاکسازیخوازی سوڵتانی عوسمانی (سەلیمی سێیەم[٩])و بە پێی سەلیقەی خۆی لە سیستەمی

---

(١) احسان طبری: فروپاشی نظام سنتی در ایران و زایش سرمایەداری در ایران، تهران، ١٣٥٧ﻫ، ص٩٠.

(٢) سعید زاهد: جنبش های اجتماعی معاصر ایران، تهران، ١٣٨١ﻫ، ص٩١.

(٣) مسعود بهنود: کشتگان برسر قدرت (از قائم مقام تا هویدا)، چاپ دوم، تهران، ١٣٨٠ﻫ، ص١٠٤.

(٤) عباس میلانی: تجدد وتجدد ستیزی، چاپ ششم، تهران، ١٣٧٨ﻫ، ص٣٣٧.

(٥) صادق زیبا کلام: سنت ومودیرنیتە (ریشە علل ناکامی اصلاحات ونوسازی سیاسی در ایران عصر قاجار)، چاپ چهارم، بهار ١٣٧٩ﻫ، ص٢٣١.

(٦) احمد تاجبخش: تاریخ تمدن و فرهنگ ایران (دوره قاجاریە)، تهران، ١٣٨٢ﻫ، ص٤٤٥.

(٧) ئیسماعیل عەبدولرەحمان سەعید: ناسیۆنالیزمی ئێرانی (١٩٠٦-١٩٤٦)، ماستەر نامەی چاپ نەکراو، بەشی مێژووی کۆلێجی ئاداب، زانکۆی سەلاحەدین، ٢٠٠٦، ل٥٢.

(٨) رامین جهانبگلو: روشنفکرانی ایرانی و مدرنیتە، کیان، شماره (٥٣)، تهران، ١٣٨١ﻫ، ص٢١.

(٩) سوڵتان سەلیمی سێیەم (١٧٨٩-١٨٠٧): بەپێشڕەوی چاکسازانو تۆماری مێژووی عوسمانی دادەنرێت، کە ئەوانەی دوای خۆشی هەمان ڕێبازیان گرتەبەر. چاکسازیەکەشی هەموو بوارەکانی ژیانی گرتەوە لەناو دەوڵەتدا، لە ئیدارەو ڕۆشنبیری، ئابوری، کۆمەڵایەتیو سەربازی. (محەمەد سوهەیل تەقوشی: عوسمانییەکان لە دامەزراندنی دەوڵەتەوە تا کودەتا بەسەر خەلافەتدا، وەرگێرانی: نەریمان خۆشناو، مستەفا سەید مینە، هەولێر، ٢٠٠٩، ل٣١٢).

نـوێی عوسمـانی، سیستـەمی نـوێی لـە ئازەربایجـانی ئێـران دامەزرانـد[1]. لـە ئازەربایجـان هێزێکـی شـەش هـەزار سەربازی پیادەی پێکهێنا تاوەکو ببێتە ناوکی سوپایەکی تازەو چەکی تازەی پێ بەخشین، وەك تـۆپی جولێنـەر، مووچەشـی بـۆ برینـەوە کـە بـە شـێوەیەکی ڕێـكو پێـك پێیـان بـدرێ. هـەروەها بـەرگێکی فەرمیشـیان هـەبوو ولەسەربازگەشدا جێگیر بوو بوونو ئەفسەرانی ئەورووپی مەشـقیان پێدەکردن، هاوکـات چـەند قوتابیەکیشـی بـۆ خوێندن نـاردە دەرەوە[2]. بەڵام هەوڵی ریفۆرمیستی ئەمیر کەبیر سەدر ئەعزەمی ناسـرەدین شـا هەمەلایەنـەترو رادیکالتربوو وبوارەکانی کاروباری دارایی‌و کارگێری سوپاو پەرەسەندنی کولتـوری دەگرتـەوە[3]، بـە تایبـەتی لـەم بـوارەدا بـۆ زانیـاری خـەڵك لـە هـەواڵو رووداوەکـانی وڵاتو جیهـان، بڵاوکراوەیـەکی حەفتانـەی فـەرمی بـەناوی "وقایع الثقافیە" دەرکرد، کە تا کاتی ڕاگەیاندنی دەسـتوور بـەناوی جۆراوجـۆر لـە تـاران چـاپ دەبـوو، هـەروەها قوتابخانەیەکی باڵای "پۆلیتکنیـك"ی بـەناوی خانـەی هونـەر (دار الفنـون - ١٨٥١) لـە تـاران دامەزرانـد کـە تێیـدا مامۆستایانی ئەورووپی وانەیان دەگوتەوە. بۆ ئەوەی ئەو لاوانـەی کـە بـە خوێنـدن سـەرقاڵ بـوون، زانسـتی نـوێی ئەورووپی فێربن[4]. دامەزرانـدنی خانـەی هونـەر هۆکـارێکی گـرنگو پتـەوی پەیوەنـدی کولتـوری نێـوان ئێـرانو نەتەوەکانی ئەورووپاو شارستانیەتی نوێ بوو[5].

ڕەوتی سێیەمی چاکسازی بـە بـوونی حـاج مـیرزا حوسـێن خـانی سـوپا سـالار (١٨٧١) وەك سـەدری ئـەعزەمی ناسرەدین شا دەستی پێکرد. نـاوبراو کـە مـاوەی سـێزدە سـاڵ بـاڵوێزی ئێـران لـە ئیمپراتـۆری عوسمـانی بـوو، لـە ڕاپۆرتەکانیدا باسی ناسیۆنالیزم، مەشرووتە، حکومەتی یاسا، پێشکەوتنی ماددیو مەعنـەوی ڕۆژئـاواو پێویسـتی وەرگرتنـی شارسـتانییەتی ڕۆژئـاواو مـافی کۆمەڵایـەتی تـاك کـردووە[6]. هەرچـەندە چاکسـازییەکانی سوپاسـالار بەقوڵایی‌و بەرینی چاکسازییەکانی ئەمیر کەبیر نەبوون، بەڵام ئاڵوگۆڕێکی هەمەلایەنە بوون بەتایبەت لە بـواری کارگێری دەوڵەت. ناوبراو خانەی گەورەی ڕاوێژکاری "دارلشورای کبری" دامەزرانـد، تـا بـۆ یەکـەمجار حکومـەت بەشـێوازی وڵاتـانی ڕۆژئـاوا لەسـەر بنـەمای کابینـەی دەوڵـەتو لـە ڕێگـەی هـاوبیری، بڕیـاردانو بەرپرسـیاریەتی کـۆدەنگی، بەڕێوەبچـێ[7]. سـوپا سـالار بۆئـەوەی پشـتیوانی شـا بـۆ پرۆژەکـانی رابکێشـێ هـانی دا بـۆ گەشـت بـۆ ئەورووپا تا سـەرنجی شارسـتانیەتی ئـەورووپای پێڕاکێشـێ، لەئـەنجامی دوو گەشـتی شـا لـە سـەردەمی نـاوبراو، شـا بەهێنانی هەندێك پێویستی شارستانیەتی تازە ڕازی بوو[8].

بەم جۆرە دەبینین ریفۆرمخوازانی نێودەسەڵاتو زۆر کەسی دیکەی پێشکەوتووی چینی ئەشرافو خانەدانی قاجار هەرچەندە خوازیاری پاراستنی دەسەڵات (نیزام) بـوون، بـەڵام هـەوڵێکی زۆریـان دا تـا ئێـران بخەنـە سـەر

---

(١) یرواند ابراهامیان: ایران بین دو انقلاب، ترجمە: احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتاحی ولیلانی، چاپ نهـم، نشـرنی، ١٣٨٣ھ، ص٦٨.

(٢) د.ئیبراهیم خلیل ئەحمەد، د.خەلیل عەلی موراد: مێژووی ئێرانو تورکیا، وەرگێرانی: بەهائەدین جلال مستەفا، هـەولێر، ٢٠١١، ل٩٣.

(٣) احمد تاجبخش: منبع پیشین، ل ل ٢٤٥-٢٤٦.

(٤) عبدالعظیم رضایی: تاریخ دەهەزار سالە ایران، جلد چهارم، چاپ دوازدهم، تهران، ١٣٧٩ھ، ص١١٠.

(٥) عبدالحسین نوایی: ایران وجهان (از قاجاریە تا پایان عهد ناصری)، جلد دوم، چاپ دوم، تهران، ١٣٧٧ھ، ص٥٠٤.

(٦) فریدون ادمیت: اندیشە ترقی‌و حکومت قانون (عصر سپهسالار)، چاپ سوم، تهران، ١٣٨٥ھ، ص ص١٢٦، ١٣٠.

(٧) صادق زیبا کلام: منبع پیشین، ص٢٨٥.

(٨) پرویز بابائی: مێژووی هاوچەرخی ئێران، وەرگێرانی: ڕێبوار سەرتیپ زەندی، سلێمانی، ٢٠١٠، ل٣٠.

ڕێگای ئاڵوگۆڕو پێشکەوتن، بەڵام سەرەڕۆیی سیاسی (شاو دەربار) کە نەوەکو دەسەڵاتیان لە دەست دەرچێ‌و دەمارگرژی ئایینی (رووحانیەتی شیعە) کە نەوەکو بەرژەوەندی‌و قازانجیان لە مەترسی بکەوێ، هۆکاری ناکامی ئەم چاکسازیانە بوون. هەرچەندە ئەم هەوڵانە بێ سوود نەبوون‌و کاریگەری خۆیان لەسەر بنکۆڵکردنی قەڵای کۆمەڵگەی کلاسیکی ئێران داناو زەمینەی پێکهێنانی قۆناغێکی نوێیان لە چارەگی کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم‌و سەرەتای سەدەی بیستەم لە ئێراندا پێکهێنا.

باسی دووەم: ململانێی روسیاو بەریتانیا لە ئێران:

دەستپێکی دەسەڵاتی قاجار لە ئێران هاوکات بوو لەگەڵ گەشەکردنی خێرای پیشەسازی لە وڵاتانی رۆژئاواو پەرەسەندنی ئاڵوگۆڕە ئاڵۆزەکانی سەرمایەداری لە ئەوروپا. بورژوازی بە هۆی زیادبوونی بەرهەم هێنانی کاڵای پیشەسازی لە لایەك بۆ هەناردەکردنی کاڵاو بەدەستهێنانی کەرەستەی سروشتی لەلایەکی تر پێویستی بەبازاڕی نوێ هەبوو[١]. ئێران بەهۆی تایبەتمەندی لە ڕیزی ئەو وڵاتانە بوو کە گرینگی تایبەتی بۆ وڵاتانی کۆلۆنیالیست هەبوو[٢]. چونکە لە ڕووی جوگرافیەوە لەلایەك دراوسێی ئەفغانەکان‌و عوسمانی بوو و لە لایەکی تر لە نێوان هیندستانی بەریتانیاو وڵاتانی تری زێدەخواز کە چاوچنۆکانە چاویان بڕیبووە هیندستان‌و بەنیازبوون لە چنگی رکابەری خۆیان (بەریتانیا)ی بیهیننەدەر، هەڵکەوتبوو. ئێران لە ڕوانگەی سیاسی‌و ئابووریش دواکەوتووبوو وخۆی لە خۆیدا ناچار بوو ببێتە ئامانجی بەرنامەکانی هێزەکانی کۆلۆنیالیستی[٣].

ململانێی بەریتانیا- روسیا بە سیمایەکی دیاری مێژووی ئێران دادەنرێ لەسەردەمی قاجاری، کە کاریگەری‌و نفوزی ئەم دوو زلهێزە لەساڵی ١٨٠٠ بە فشاری نیزامی روسیاو دواتر بەریتانیا دەستی پێکرد. روسەکان کە بە چەکی مۆدێرن تەیاربوون هێزەکانی بەربڵاوو عەشایری ئێرانیان بە ئاسانی تێکشکاندو پەیماننامەی سەر شۆڕانەی گوڵستان (١٨١٣)و تورکمنچای (١٨٢٨) یان بەسەر فەتح عەلیشادا سەپاند[٤]. بەریتانیاش کە دەیەویست لە روسەکان دوانەکەوێ‌و لە ئەفغانستان وەك ناوچەیەکی ناوبەند لە بەرامبەر روسیاو پادشاکانی قاجار کەڵك وەرگرێ، ناوچەکانی باشووری ئێرانی داگیرکردو (ڕێکەوتننامەی پاریس[٥])ی بە شای قاجار مۆرکرد[٦]. چونکە بەریتانیا لەسەر ئەو باوەڕەبوو پێشڕەوی روسیا، کۆلۆنیەکانی لە هیندستان دەخەنە مەترسی، هەربۆیە بۆ کردنەوەی جێپێی لە دەرباری ئێران کەوتە ڕکابەری روسیا[٧].

---

(١) ماشاالله اجودانی: یامرگ یاتجدد، تهران، ١٣٨٢ه، ص٥٤.

(٢) عبدالهادی حائری: نخستین رویارویهای اندیشه‌گران ایران با دو رویه تمدن بورژوازی غرب، چاپ چهارم، تهران، ١٣٨٠ه، ص٢٣١.

(٣) محمد سالار کسرائی: چالش سنت ومودیرنیته در ایران (از مشروطه تا ١٣٢٠)، تهران، ١٣٧٩ه، ص٢٣٧.

(٤) د.ئیبراهیم خلیل ئەحمەد، د.خەلیل عەلی موراد: سەرچاوەی پێشوو، ل٩٧.

(٥) ڕێککەوتننامەی پاریس: بەپێی ئەو ڕێککەوتننامەیە کە لە چواری مارسی ١٨٥٧ز لەنێوان ئێران‌و بەریتانیا مۆرکرا، دەوڵەتی ئێران ناچاردەبێ لە بەرامبەر چوونە دەرەوەی هێزەکانی بەریتانیا لە ئێران سەرەتاو بەزوویی هێزەکانی لە شاری هەرات بکشێنێتەوەو هیچ جۆرە داوایەکی بۆ دەسەڵات‌و سەلتەنەتی ئەفغانستان نەبێ‌و بەم جۆرە ئەفغانستان بۆ هەمیشە لە ئێران جیابۆوە. (محمد طلوعی: خواندنیهای تاریخ، تهران، ١٣٨١ه، ص١٥٨).

(٦) یرواند ابراهامیان: منبع پیشین، ص٩٨.

(٧) ان-ك. س. لمبتون: سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام، ترجمه: یعقوب اژند، تهران، ١٣٦٣ه، ص١٨٠.

له سەرەتای دەیەی ساڵەکانی ١٨٥٠دا قۆناغێکی نوێ لە پەیوەندی ئێران لەگەڵ هێزەکانی ئەوروپی دەستی پێکردو ئەوە ئەو کاتە بوو کە وڵاتانی ئەوروپی هەوڵیان دەدا چیاوگی (ئیمتیازات) چالاکی تایبەتی ئابووری بەدەست بهێنن[١]. بەهۆی فشاری دەوڵەتەکانی روسیاو بەریتانیاو سەرمایەدارانی ئەو وڵاتانە لەلایەك‌و لاوازی‌و بێ‌هێزی دەسەڵاتی ناسرەدین شا لەلایەکی تر قۆناغێکی نوێ دەستی پێکرد، کە بە ناوی سەردەمی راوی چیاوگەکان یا هێرشی نێونەتەوەیی ناوبانگی دەرکردووە[٢]. گرینگترین ئەو چیاوگانەی کە روسەکان لە ئێرانیان وەرگرت: چیاوگی شیلات (راوی ماسی) دەریای قەزوین، دروست کردنی ڕێگاوبان، ڕاکێشانی هێڵی تیلگەراف‌و ئاسن‌و دامەزراندنی بانك[٣]. دەوڵەتی روسیا لە سەردەمی پادشایی ناسرەدین شا یەکێك لە گرنگترین ناوەندەکانی دەوڵەتی ئێرانی بەدەستهێنا، کە بە ناردنی ڕاوێژکارانی سەربازی‌و دامەزراندنی فەوجی قۆزاق لە ساڵی ١٨٧٩دا هێزی بەرگری ئێرانی خستە ژێر دەسەڵاتی خۆی[٤].

روسیا لە دەیەی ١٨٩٠ هەوڵیدا بەشێوازێکی هێمنانە لە ڕەوتی رکابەری هەنگاو بە هەنگاو، دەست بەسەر هەموو ئێراندا بگرێ‌و بەریتانیا بخاتە پەراوێزەوە، بەڵام روسیا لە ئاستی جیهاندا هێشتا لەدوای دەوڵەتە کۆلۆنیالیستەکانی تر بوو، چونکە لەڕووی پێشکەوتنی پیشەسازی‌و هێزی سەربازی نێوخۆیی گیروگرفتی هەبوو. شۆڕشی ١٩٠٥و شکانی بەرامبەر بە ژاپۆن لە هەمان ساڵدا ئەو خاڵە لاوازانەی ئاشکراتر کردو ڕەوتی کۆنترۆڵی ڕەهای ئێران بە هۆی روسیاوە هێورکردەوە[٥]. ڕاستە دەوڵەتی روسیا لە بەدەستهێنانی چیاوگی ئابوری‌و سیاسی بە رادەی بەریتانیا سەرکەوتوو نەبوو، بەڵام لە بەرامبەر هەر چیاوگێك کە بە دەوڵەت، یا هاوڵاتیەکی بەریتانی دەدرا، سەرمایەدارانی روسیاش هەوڵیان دەدا بۆ وەرگرتنی چیاوگێکی لە هەمان جۆر[٦].

دەوڵەت‌و سەرمایەدارانی بەریتانیش کۆمەڵێك چیاوگی گرینگی ئابوریان بەدەستهێنا. بێجگە لە چیاوگی بانکی شاهەنشاهی، ڕاکێشانی هێڵی تیلگراف‌و مافی کەشتیوانی لە باشووری روباری کارون[٧]، دوو چیاوگی دیارو گرینگیان بەدەستهێنا کە بریتی بوون لە: چیاوگی رویتەرو تالبۆت. لە ساڵی ١٨٧٢ هاوڵاتی بەریتانی (بارۆن دی رویتەر) چیاوگی ڕاکێشانی هێڵی ئاسن لە دەریای قەزوین بۆ کەنداو، سوود وەرگرتن لە دارستانەکان‌و هەموو کانەکانی ئێران بێجگە لە زێرو زیوو بەردی بە نرخ بۆ ماوەی حەفتا ساڵ وەرگرت[٨]. دەوڵەت لە بەرامبەردا لە سوودی گشتی هێڵی شەمەندەفەر ٤٠٪و لەبەشەکانی تر ١٥٪ی وەردەگرت. لورد کیرزن کە ماوەیەك وەزیری دەرەوەی بەریتانیا بوو لەم بارەیەوە دەڵێ: "سەیرو سەمەرەترین‌و کاملترین پێدانی گشت سەرچاوەکانی پیشەسازی وڵاتێك کە درابێتە دەستی کەسێکی دەرەکی، شتی وا لە مێژوودا بێ وێنەیەو تەنانەت بە خەونیش

(١) نیکی. ار. کدی: منبع پیشین، ص٩٨.

(٢) محمد سالار کسرایی: منبع پیشین، ص٢٦٩.

(٣) جان فوران: تاریخ تحولات اجتماعی ایران، ترجمە: احمد تدین، چاپ سوم، تهران، ١٣٨٠ه، ص١٧٥.

(٤) علی اصغر شمیم: ایران در دوران سلطنت قاجار، تهران، ١٣٧٩ه، ص٢٦٤.

(٥)جان فوران: منبع پیشین، ص١٧٧.

(٦) علی اصغر شمیم: منبع پیشین، ص٢٦٣.

(٧) محمد سالار کسرائی: منبع پیشین، ص٢٤٢.

(٨) بۆ زانیاری وردتر لەم بارەیەوە بروانە: (أ. گرانتوسکی ودیگران: تاریخ ایران از زمان باستان تا امروز، چاپ سوم، تهران، ١٣٦١ه، ص ص٣٢٠، ٣٢١، ٣٢٢).

نەیانـدەبینی"[١]. روسـەکان بـە تونـدی نارەزایـەتی خۆیـان بەرامبـەر بـەو رێککەوتنـە دەربـڕیو ناسـرەدین شـا ناچـاربوو هەڵیوەشـێنێتەوە[٢]. دواتـر بـۆ دڵدانـەوەی رویتـەر دەوڵـەتی ئێـران چـیاوگی دامەزرانـدنی بـانکی شاهەنشاهی پێدا بۆ ماوەی شەست ساڵ[٣].

ململانێی روسیاو بەریتانیا تەنیا بواری ئابوری نەگرتەوەو بەڵکو ئەو رکابەرییە نەك تـەنیا لایـەنی سیاسـی بەڵکو دەسـتێوەردانی لـەکاروباری دەوڵەتیشی گرتـەوە. تـەقی بـەهار مێژوونووسـی ئێرانـی لـەم بارەیـەوە دەڵێ: "نفوزی کاربەدەستانی کۆلۆنیالیستی روسیاو ئینگلیز گەیشتبووە رادەیەك کە ئەنجامـدانی بچوکترین کـار بـەبێ رازی بوونی ئەوان موممکین نەبوو. هەر کام لەم دوو دەوڵەتە ناوچەی دەسـەڵاتی خۆیـان هـەبوو، هـەر دەسـەڵات خوازێك کە نیازی دەسەڵاتی هەبوو، دەستەو داوینی ئـەوان دەبـوو، هـەر وەزیرێـك کـە لەسـەر کورسـی دەسـەڵات بمابایە دەبوو بە فـەرمانی ئـەوان هەڵسووکەوتی کردبـا. دژایـەتی لەگـەڵ نفـوزی ئـەو دوو دەوڵەتـە دەبـوە هـۆی لەکیس چوونی ماڵو پلەو تەنانەت گیانیشی"[٤]. هەروەها بە فشار هێنان بۆ سەر شاو سـەدری ئـەعزەم پۆسـتو پلەی بەرزیان بۆ لایەنگرانی خۆیـان وەردەگـرت. هەرلایـەك هەوڵیـدەدا کـە لایـەنگرانی خۆیـان بەهێزبکەنو دژ بەرەکانیان لاوازبکات. بەکورتیو بەپوختی لە هەموو شوێنو کاتێك بەریتانیو روسـەکان دەسـتیان لـە کاروبـاری سیاسـەتی ئێـران وەردەداو تەنانـەت لەهێنانـە سـەرکارو لابردنـی کابینـەکانی حکومەتیشـدا رۆڵیـان هـەبوو. هەربۆیەش زۆر لە سیاسەتمەدارانی قاجار بەلایەنگری لە سیاسەتی یەك لەم دوو دەوڵەتە بەناوبانگ بوون[٥].

ئەم بارودۆخە سیاسیەی ئێران داوێنی کەسی یەکـەمی وڵاتیشـی دەگرتـەوەو ئـەویش لێـی بـێ بـەری نـەبوو. ناسرەدین شای قاجار کە لە بـەراورد لەگـەڵ پادشـاکانی پـێشو پـاش خـۆی قـورسو قـایمتر دەهاتـە بەرچـاو، بـە دەست نفوزو رکابەریی ئەم دوو زلهێزە هاواری لێ بەرزبۆوەو دەڵێ: "ململانێی روسـیاو بـەریتانیا بەجۆرێکـە کـە ئەگەر بمەوێ بـۆ گەشـتو گـوزار یـا ڕاوکـردن بـڕۆم بـۆ بـاکوور، رۆژهـەڵات یـا ڕۆژئـاوای وڵاتەکـەم، دەبـێ لەگـەڵ نوێنەری دەوڵەتی ئینگلیز ڕاوێژبکەمو ئەگەر بمەوێ بۆ باشوور بڕۆم دەبێ ڕای روسیا وەربگـرم"[٦]. وناچـاریش بوو بـۆ پاراسـتنی تـەختی پادشـایی هـەرجارەی روی خـۆش بـە یـەك لـەم دوو دەوڵەتـە نیشـان بـداتو داواکاریـە بێجێیەکانیان پەسندبکات[٧]. ئەگەر ململانێو رکابەری نێـوان روسـیاو بـەریتانیا بـۆ هـۆی ئـەوەی ئێـران داگـیر نەکرێو نەبێتە وڵاتێکی کۆلۆنی تەواو لەشێوەی هیندستان، بەڵام هەروەك دەبیـنین ئـەم سـەربەخۆییەش چ لـە ڕووی سیاسیو چ لە ڕووی ئابورییەوە ڕواڵەتیەو دەکرێ بڵێین لەم سەردەمەدا ئێران وڵاتێکی نیوە کۆلۆنی بوو.

---

(١) پیتر اوری ودیگران: تاریخ ایران کمبریج، ترجمه: تیمور قادری، جلد هفتم، چاپ سوم، ١٣٨٧ھ، ص٤٤٤.

(٢) صدیق صنفی زاده (بورەکەیی): تاریخ پنج هزار ساله ایران، جلد دوم، تهران، ١٣٨١ھ، ص١٧٥٦.

(٣) عزیزالله بیات: تاریخ مختصر ایران، تهران، ١٣٥٧ھ، ص٢٠٦.

(٤) تقی بهار: میراث خوار استعمار، چاپ چهاردهم، تهران، ١٣٥٥ھ، ص٤٣٠.

(٥) عبدالحسین نوایی: منبع پیشین، ص١٢.

(٦) جان فوران: منبع پیشین، ص١٦٧.

(٧) علی اصغر شمیم: منبع پیشین، ص٢٠٥.

بەشی دووەم: پێدانی چیاوگی توتن بە بەریتانیاو کاردانەوەو لێکەوتەکانی:

باسی یەکەم: چۆنیەتی پێدانی چیاوگی توتن بە بەریتانیا:

لە درێژەی پێدانی چیاوگی ئابوری بە وڵاتانی ئەوروپیو بە تایبەت روسیاو بەریتانیا، ناسرەدین شا لە ماوەی سێیەمین گەشتی بۆ دەرەوەی وڵات، لە بەریتانیا چیاوگی کڕینو فرۆشتنی توتنی هەموو ئێرانو چاودێری بەسەر بەرهەم هێنانی بۆ ماوەی پەنجا ساڵ بە هاوڵاتیەکی بەریتانی بە ناوی "میجەر جرالد تالبوت" بەخشی[١]. ئەو چیاوگەی کە لە ئێراندا بەناوە فەرەنسی یەکەی بە "رژی" بەناوبانگە[٢]. ئەو چیاوگنامەیەی لە پانزە ماددە پێکهاتبوو، لە مادەی یەکەمدا هاتووە: "خاوەنەکانی ئەو چیاوگنامەیە هەموو ساڵێ بڕی پانزە هەزار لیرەی ئینگلیزی دەدرێ بە خەزێنەی پادشاهی بە بێ لەبەرچاوگرتنی زەرەرو سوودەکانی ئەو کۆمپانیایە. ئەم پارەیە هەموو ساڵێ لە پێنج مانگی یەکەمی ساڵی ڕابردوو دەدرێ"[٣]. هەروەها دەستکەوتنی چارەگی بەهای قازانجی کۆمپانیا قۆرغکارەکە لەلایەن حکومەتی ئێرانەوە دەدرێت[٤].

ماددەکانی دوو، شەشو هەشت لە هەمووان گرینگتربوون. بەپێی ئەو ماددانە بەهەموو ئەو خاوەن زەوییانەی توتنیان بەرهەم دەهێنا فەرمانیان پێ کرابوو کە خۆیان بەنوێنەرانی کۆمپانیای رژی بناسێنن، بەپێچەوانەوە جەریمە یا زیندانی دەکرێن. هەروەها شاردنەوە یا فرۆشتنی سەربەخۆی توتن قەدەغەیەو مافی نرخ دیاریکردن بۆ بەرهەمەکانی توتن هی خاوەن چیاوگە[٥]. بەم جۆرە تالبوت ئیزنی پێدرا گشت توتنی بەرهەم هێنراو لە ئێران بۆ هەناردەکردن یا فرۆشتن لە بازاڕی ناوخۆ بکڕێ. توتنەوانان ناچارکران بەرهەمەکانی خۆیان بە کۆمپانیای تالبۆت بفرۆشنو فرۆشیارانی ناوخۆ دەبوو بۆ فرۆشتنی توتن مۆڵەتی کۆمپانیاکەیان پێبێ[٦].

ئەو چیاوگە لە هەمان کاتدا لە نوسینگەی وەزارەتی دەرەوە لە تارانو باڵیۆزخانەی بەریتانیا تۆمارکراو گواستنەوەو ڕاسپاردنی بە کۆمپانیای رژی بە فەرمی لەکاتی خۆیدا جێبەجێکرا. شا ڕاگەیەندراوی دامەزراندنی کۆمپانیای رژی لە ئێران دەرکردو بەکاربەدەستانی هەرێمەکان فەرمانی کرد هەوڵ بدەن بۆ بەهێزکردنو ناساندنی هاوکاریی بکەن[٧]. کۆمپانیای تالبوت نوێنەرانی خۆی بۆ هەموو ناوچەکانی ئێران ناردو ئەمانە بەشێوازێکی توندوتیژ دەستیان لە ژیانی ناوخۆی وڵات وەردەدا[٨].

ڕێککەوتننامەی رژی لە ڕوانگەی ئابورییەوە بە بەراورد لەگەڵ ڕێککەوتننامەیەکی هاوشێوە کە دەوڵەتی عوسمانی ئەنجامی دابوو و داهاتی زۆرتری پێ دەبڕا جێی نائومێدی بوو. دەوڵەتی عوسمانی کە دراوسێی ڕۆژئاوای ئێران بوو ڕێککەوتننامەیەکی هاوشێوەی لەگەڵ بەریتانیا مۆرکردبوو، بەڵام داهاتی یەك ساڵی ئەوان

---

(١) احمد تاجبخش: منبع پیشین، ص٥٠٧.

(٢) شجاع الدین شفا: پس از هزاروچهارصد سال، جلد دوم، نشر فرزاد، ٢٠٠٣ز، ص٨١٦.

(٣) بۆزانیاری لەسەر گشت ماددەکانی ئەو چیاوگنامەیە بڕوانە: (ناظم السلام کرمانی: تاریخ بیداری ایرانیان، جلد اول، چاپ پنجم، تهران، ١٣٧١ھ، ص ص٥٢- ٥٣).

(٤) د.یاسین سەردەشتی، بەرزانی مەلا تەها: مێژووی هاوچەرخی ئێران، چاپی دووەم، سلێمانی، ٢٠١٠ز، ل٢٠.

(٥) عباس قدیانی: تاریخ وفرهنگ تمدن ایران در دوره قاجار، تهران ١٣٨٣ھ، ص٩٨.

(٦) جان فوران: منبع پیشین، ص٢٥٠.

(٧) ان.ك.س. لمبتون: منبع پیشین، ص٢٦٠.

(٨) ا.ا.گرانتوسکی ودیگران: منبع پیشین، ص٣٦٢.

بـڕی سـێ ملیـۆن‌و شـەش سـەد هـەزار پاوەنـد بـوو، بێجگـە لەمـە یـەك لەسـەر چـواری سـوودی سـاڵێکی کۆمپانیایەکـەبوو. بـاو بـوو کـە بەرهـەمی تـوتنی وڵاتـی عوسمـانی بـە بـەراورد لەگـەڵ ئـەوەی ئێـران لـە ڕووی چەندایەتی‌و چۆنایەتیەوە لە پلەیەکی خوارترە[١].

سروشـتی بـوو کـە ئـەو چیاوگـە بـە سـانایی نەکـەوتبووە دەسـتی ئینگلیزەکـان، تـالبوت ڕێگـای گەیشـتن بـەم چیاوگەی لە نامەیەکدا، کە بۆ سەدری ئەعزەمی نوسیوە، ئاشکرا دەکات: " ئەمن میجەر تالبوت بەڵێن دەدەم بـە حـەزرەتی ئەشـرەف (ئـەمین سـوڵتان[٢])و عولیـا حـەزرەت شـای ئێـران، چـل هـەزار لـیرەی ئینگلیـزی بـدەم بـە حەزرەتی ئەشرەف. دە هەزار لیرە لەم بڕە پارەیـە لـە ڕۆژی پێشکەشـکردنی چیاوگنامەی ڕژی‌و دە هـەزار لـیرەی دیکـە لـە یەکـەم ڕۆژی جـێ بـەجێ کردنـی‌و ئـەو بیسـت هـەزار لـیرەی کـە دەمینێتـەوە دوو مـانگ پـاش دەستبەرکاربوونی کۆمپانیاکە بەدەستتان دەگات"[٣]. تالبوت بەیارمەتی (ولف) باڵیۆزی بەریتانیا لە ئێران لەگەڵ ئەمین سوڵتان دەقی ڕێککەوتننامەکەیان ئامادەکردو ڕەشوە (بـەرتیل)یـدا بـە هەرکـەس کـە پێویسـت بـوو. دوای کۆتایی ئامادەکارییەکان، ئـەمین سـوڵتان بەڵگـەی بیسـت‌و پێـنج هـەزار لـیرەی دایـە دەسـتی شـا تـا واژۆی بکـات‌و تێشیگەیاند کە هەر ساڵەی پانزە هەزار لیرەش پێشکەشی دەکرێ. شاش ڕێککەوتننامەکەی واژۆکرد[٤].

برای ناسرەدین شا (عەباس میرزای مولك ئارا) لە گێڕانەوەی سـەربوردەی خۆیـدا سـەبارەت بـە پێـدانی ئـەم چیاوگنامەیە دەڵێ: "شا چیاوگی توتنی بە نـرخێکی زۆر کەم‌و بێ مەرج بە کۆمپانیایەکی ئینگلیزی فرۆشت، لـە کاتێکدا پێویست بوو ڕێککەوتنێکی تەندروست ڕەچاوبکرێ‌و بڕە پارەیەکی زۆر لە ساڵدا وەربگرێ، بەڵام لەوەیدا کە بڕە پارەیەکی زۆر درابوو بە شاو شوێنەواری هیچ کەس کە لەوانـەبوو کـارێکی لـە دەست بهاتبایـە نـەمابوو، بێجگە لەوانەی ڕەشوە خۆربوون‌و ئەمانەش پێیان هەڵگوت‌و پەسەندیان کردو کۆمپانیای بەریتانی ڕازی بوو کە ساڵانە پانزە هەزار لیرەی ئینگلیزی بدات بە شاو لە دەرەوەی ئەو ڕێککەوتننامەیەش بە نهێنی ڕێککەوتبوون کە بڕە پارەیەك بدرێ بە میرزا عەلی ئەسغەر خانی ئەمین سوڵتان‌و کەسانی تر"[٥].

بەوردبوونەوە لە ناوەڕۆکی ئەو ڕووداوە دەردەکەوێ کە کاربەدەسـتانی دەوڵـەتی قاجـار چـاوو گـوێی خۆیـان داخستووە لە بەرامبەر ڕەشوەیەکی زۆر کە لایەنی تری ڕێککەوتننامەکە پێی داون‌و بە هیوای ئەو بەڵێنانەی کە بۆ داهاتوو پێیـان دراوەو بـە نـەزانینێکی تـەواو بەڵگەنامەیـەکیان مـۆرکردووە کـە ئـەو بـڕە شـکۆیەی بـۆ ئێـران مابۆوە ئەویش بە بادابچێ[٦]. لە قەوارەی سیاسی وڵاتدا شا کـە لـە لوتکـەی دەسـەڵاتدایە، دەسـەڵاتی بـێ سـنوورو ڕەهایـەو هـیچ یاسـایەك‌و دامەزراوەیـەك لەمپـەر نیـە لـە بەرامبـەر ئـیرادەو فـەرمانی ئـەودا، هـەر بۆیـە هـەر

---

(١) سعید زاهد: منبع پیشین، ص٩٩.

(٢) ئەمین سوڵتان: میرزا عەلی ئەسغەر خانی ئەتابەك ئەعزەم (١٨٥٦-١٩٠٧) کوری ئیـبراهیم. نـاوبراو سـەدری ئـەعزەمی ناسـرەدین شا، موزەفەرەدین شاو محەمەد عەلیشا بـوو، لەسـاڵی ١٩٠٧ کاتێـك لـە پەرلـەمان (ئەنجومـەنی شـوورای میللـی) دەهاتـەدەر بەدەسـتی هاوڵاتیـەکی ئازەربایجـانی بـەناوی عـەباس ئاغـا (ئەنـدامی ئەنجومـەنی ئازەربایجـان) لەتەمـەنی پـەنجا سـاڵی کـوژرا. (محمـد معـین: فرهنگ فارسی، جلد پنجم (اعلام)، چاپ هفتم، تهران، ١٣٦٤ھ، ص١٨١).

(٣) عباس قدیانی: منبع پیشین، ص٩٨.

(٤) عبدالحسین نوایی: ایران وجهان...، منبع پیشین، ص٧٩٧.

(٥) عبدالحسین نوایی: شرح حال عباس میرزا ملك ارا، تهران، ١٣٦١ھ، ص٢٨٢.

(٦) عباس رمضانی: ناصرالدین شاه قاجار، چاپ سوم، تهران، ١٣٨٥ھ، ص٩٧.

ڕێککەوتنێك کە ڕازی بوونی ئـەوی لەسـەر بێ، بـێ ئـەم لاو ئـەولا جێبـەجێ دەکرێو گـرینگ سـوودو قـازانجی کەسی ناوبراوە نەك بەرژەوەندی خەڵكو وڵات.

باسی دووەم: کاردانەوەو هەڵوێست وەرگرتن:

لـە سـەرەتای بـەهاری ١٨٩١ کۆمـەڵێك لـە هاووڵاتیـانو کارمەنـدانی ئینگلیـزی لـە هـەموو لایەکـەوە بەپەلـە گەیشتنە ئێـران بـۆ وەگەڕخسـتنی کاروبـاری کۆمپانیاکـە، چـونکە ئـەو دەسـتکەوتە لـەوە بـەنرختر بـوو کـە کـات بەفیڕۆ بڕوات[١]. بەڵام زۆری نەکێشا کە ئاکامی ئەم ڕێککەوتننامەیـە دەرکـەوتو لەگـەڵ دەربڕینـی ناڕەزایـەتیو دژایـەتی چینو توێـژە جۆراوجۆرەکـانی خـەڵك بـەرەو ڕوو بـوو. لـەنێو بـەرەی ناڕازییەکانـدا، چـینی بازرگـان، ڕووناکبیران، ڕووحانیەتی شیعەو دەوڵەتی ڕوسیا، هەرکامیان بە هاندەرێکی تایبەتی ڕۆڵیان بینیوەو ئێمە لێرەدا لەسەر ڕۆڵو کاریگەری ئەوانە لم بزافەدا وورد دەبینەوە.

کاریگەری ئـەو چیاوگە پـتر لـە هـەموو چیاوگێکی ڕابـردوو بـوو، کـە بـە ئەوروپییـەکان درابـوو. هەڕەشـەی ڕاستەوخۆ بوو بۆسەر بەرژەوەندی بەشێك لە بازرگانەکان، دوکانـدار، توتنکارەکـانو هـەروەها کاریگـەری بەسـەر سەدان هەزار کەس هەبوو کە توتنیان بەکاردەهێنا. بە پێی هەڵسەنگاندنێك لە ساڵی ١٨٩٠ نزیك بە چوار ملیـۆن تەن توتن لە ئێران بەکاردەبردراو پێـنج هـەزارو چوارسـەد تـەنیش هـەنارده دەکـرا[٢]. لـە ڕاسـتیدا ئـەو ڕووداوە جێی سەرنجی جەماوەربوو بەگشتی، چونکە هـەر ئێرانیـەك لەگـەڵ چایەو قـاوە بەنێرگەلـەش خزمـەتی میـوان دەکـات[٣]. لـە ئێرانـدا بـەکاربردنی تـوتن نزیکـە لـە خـەرجی نـانو ڕێـژەی ناوەنـدی ئـەو کەسـانەی کـە تـوتن بەکاردەبەن بە دوو ملیۆنو نیو مەزەندە دەکرا[٤].

یەکـەم گروپـی کۆمەڵایـەتی کـە لـە دژی ئـەم ڕێککەوتننامەیـە ناڕەزایـەتی دەربـڕی چـینی کاسـبکارو بازرگانەکانی توتن بوون. بە تایبەتی کە ئـەو چیاوگنامەیە شوێنەواری خراپـی لەسـەر کـارو بـژێوی کۆمـەڵێکی دووسەد هەزار کەسی دانا[٥]. بازرگانەکان بە ناوبژی (ئەمین ئەلدەولە[٦]) نامەیەکیان بـۆ ناسـرەدین شـا نووسـیو شکایەتیان لەم دۆخەکرد، بەڵام چونکە شاو ئەمین سوڵتان خۆیان ئەو چیاوگەیان دابـوو ولایـەنگیری بـوون، ئـەم داوایە ئاکامێکی لێنەکەوتەوە[٧]. یەکێك لە بازرگانان لە دژایەتی ڕژی دا دەڵێ: "ئەو چیاوگە نیشانەی ئەوەیە کە دیوان لەخەمی ڕەعیەت دانیە، دەسەڵات چـی پـێ خـۆش بـێ بـۆی دەچـێتە پـێشو کـەس پرسـیارو وەڵام ناکـات،

---

(١) تقی بهار: منبع پیشین، ص٥١٧.

(٢) جان فوران: منبع پیشین، ص٢٥٠.

(٣) تقی بهار: منبع پیشین، ص٥١٧.

(٤) نیکی أر.کدی: منبع پیشین، ص٢٦٢.

(٥) فریدون ادمیت: ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران، چاپ اول، تهران، ١٣٨٧ه، ص٣٦.

(٦) ئەمین ئەلدەولـە: میـرزا عـەلی خـانی ئـەمین ئەلدەولـە (١٨٤٣-١٩٠٤) لەکاربەدەسـتانی سـەردەمی قاجـار، نووسـەرو کەسایەتیەکی تێگەیشتوو بوو. موزەفەرەدین شای قاجار پاش لابردنی ئەمین سوڵتان بەسـەرۆکی وەزیرانـی هەڵبـژارد. بـۆ دامەزرانـدنی کارخانـەو ئەنجامدانی چاکسازیی لە هەوڵدابوو، بەڵان دژایـەتی تونـد دەکراو سـەرئەنجام شـا لـە پۆسـتەکەی لابـرد. لـە سیاسـەتی نـاوخۆیی دا بەپێچـەوانەی ئـەمین سـوڵتان دژی دەسـتێوەردانی ڕووحانیـەکان بـوو لەسیاسـەتو گـوێی بەنارەزایـەتیو دژایـەتی ئـەوان لەگـەڵ نوێبوونـەوەو پێشکەوتن نـەدەدا. (محمـد معـین: منبـع پیشـین، ص١٨٠) ؛ بۆزانیـاری زیـاتر لەبارەیـەوە بڕوانـە: (ماشـاالله أجـودانی: مشروطه ایرانی، چاپ پنجم، تهران، ١٣٨٣ه، ص ص٢٦٩- ٢٧٩).

(٧) احمد کسروی: تاریخ مشروطه ایران، چاپ دوم، تهران، ١٣٧٨ه، ص٧٤.

لێپرسینەوە لەئارادانیە، هەرئەوەندە بەسە کە پارە بە دیوان بدرێ، بۆیە کار بەم ڕۆگەیشتووە، لە ڕێگەی ئەم چەشنە چیاوگانە ئینگلیزییەکان وەك هیندستان دەبنە خاوەنی ئێران. بازرگانی توتن کە لەدەست رەعیەتو بازرگاندا بوو کەوتە دەستی ئەوروپییەکان، لێرە بەدواوە خەڵك بێکار دەبن، یا دەبێ کرێکاری بکەن یا دزیو ڕێگری بکەن، سبەینێ کەسێکی تردێو چیاوگی پەشم، تریاك، برنجو کەتیرەش دەبا"[١].

چیاوگی توتن زۆر پتر لە هەموو چیاوگێکی دیکە کەوتە بەر ڕەخنەو دژایەتی گشتگیری خەڵك، چونکە ئەو چیاوگە بە پێچەوانەی چیاوگەکانی تر بابەتێکی دەست لێنەدراوو پەراوێز خراو نەبوو، کە خەڵك زانیاری لە بارەیەوە نەبێو یا کەمتر ئاوڕیان لێ دابێتەوە، بەڵکو لەگەڵ بەرهەمێك سەروکاریان هەبوو، کە بەڕادەیەکی زۆر لە ئێران بەرهەم دەهاتو پەیوەندی بەژیانی راستەوخۆی کۆمەڵانی خەڵکی ئێرانەوە هەبوو، چونکە زۆر لە خاوەن زەوییەکان، بازرگانەکان، دوکانداراو ئەو کەسانەی هەناردەیان دەکرد، کەڵکیان لێوەردەگرت[٢]. بۆیە ناڕەزایەتی لە دژی کۆمپانیای رژی شارە گەورەکانی وەك: تاران، تەبرێز، شیراز، ئەسفەهانو مەشهەدی گرتەوە[٣]. بە تایبەتی بازرگانەکانو رووحانیەت لەم پەرەسەندنەدا ڕۆڵیان هەبوو[٤]. مێژوو نوسی بەناوبانگی ئێرانی ئەحمەد کەسرەوی دەڵێ: "پێش لە هەموو شوێنێك تەبرێز ڕاپەرێو خەڵك ریکلامەکانی کۆمپانیایەکەیان کە بە دەورو دیوار هەڵواسرابوو دڕاندو لە شوێنیان بڵاوکراوەی شۆڕشگێڕیان هەڵواسی"[٥]. دەوڵەت ناچاربوو بەشێوەی کاتیش بێ چالاکی کۆمپانیای رژی لە تەبرێز هەڵپەسێرێ[٦].

بزاڤی ناڕەزایی ئازەربایجان لە شوێنەکانی تر بە گورتربوو، چونکە هەرچەندە توتنی ئەو ناوچەیە بە ڕادەیەکی زۆر نەدەهاتە ئەژمار، بەڵام هەناردەکردنی توتنی شیرازو ئەسفەهانو کاشانو ناوچەکانی دیکەی ئێران بۆ دەرەوە بە تایبەتی بۆ دەوڵەتی عوسمانی لە پاوانی بازرگانانی ئازەربایجانی دابوو[٧].

لە شیراز زۆربەی خەڵك لە زەوییەکانیان لەپاش گەنمو جۆ، توتنیان دەچاند، هەربۆیەش زۆر زوو ناڕەزایەتیان دەربڕیو لە شوێنێکی پیرۆز بە ناوی "شاه چراغ" کۆبوونەوەو رقو بێزاری خۆیان لەدەستی کاربەدەستانی کۆمپانیای رژی بەگوێی دەرباری ناسرەدین شا گەیاند. دەوڵەت لەڕێگەی توندوتیژییەوە کە کوشتاریشی لێکەوتەوە خەڵکەکەی بڵاوە پێکردو رووحانییەکی بەناوی سەید عەلی ئەکبەری فالحەسیری کە لەم رووداوە ڕۆڵی هەبوو، لە شیراز دوورخستەوە[٨].

لە ئەسفەهانیش لەدوای شیرازدا دوکانو بازاڕ بە نیشانەی ناڕەزایەتی دەربڕین لە بەرامبەر هاتنی کاربەدەستانی کۆمپانیای توتن بۆ ئەو شارە داخرانو لە شاری کرمان هەر لەوبارەیەوە دووسەد بازرگانو کاسبکار، کە بژێوی ژیانیان تایبەت بە توتن فرۆشتن بوو، دەستیان لە کار هەڵگرت[٩]. لە پایتەخت (تاران)

---

(١) صادق زیبا کلام: منبع پیشین، ص٣٩٧.

(٢) نیکی.أر.کدی: منبع پیشین، ص١١٠.

(٣) احمد کسروی: منبع پیشین، ص٧٥.

(٤) پیتر أوری: منبع پیشین، ص١٥٣.

(٥) احمد کسروی: منبع پیشین، ص٧٥.

(٦) نیکی.أر.کدی: منبع پیشین، ص١١٠.

(٧) عبدالحسین نوایی: ایران وجهان از قاجاریه تا پایان عهد ناصری...، منبع پیشین، ص٧٩٨.

(٨) محمد علی تهرانی (کاتوزیان): مشاهداتو تحلیل اجتماعیو سیاسی از تاریخ انقلاب مشروطه ایران، تهران، ١٣٧٩ﻫ، ص٤٨.

(٩) فریدون أدمیت: منبع پیشین، ص٣٨.

شـڵەژان لـە ٢٢ی ئایـاری ١٨٩١ روویـدا[١]و بازرگانـەکان بـە ناوبـژیوانی ئـەمین ئەلدەولـە نامەیـەکی ناڕەزایـەتیان بەرامبەر بە کۆمپانیای رژی بۆ ناسرەدین شا نووسی[٢]و هەروەها هەر لە تاران نووسراوێك لەلایەن روحانیـەکان بڵاوبۆوە، کە ئەگەر تا حەفتەیەکی تر کۆمپانیای رژی ئێران جێ نەهێڵێ فەرمانی جیهاد لە دژیان دەردەکرێ[٣].

ڕێبەرایەتی پلەی دووەمی بزاڤەکە لە ئەستۆی گروپێکی نوێی رووناکبیران بـوو، کـە ژمارەیـەکیان لایـەنگری سـەید جـەمالی ئـەفغانی بـوون[٤]. ڕۆژنامەنووسـان، نووسـەران، دیپلۆماتـەکان، کاربەدەسـتانی دیـوان و ئەنـدامانی چینی ناوەڕاست، کە خوێندنی نادینی یـان هـەبوو یـا گەشـتی دەرەوەی وڵاتیـان کردبـوو، کرۆکـی ئـەو گروپـەیان پێکدەهێنا[٥]. ناڕەزایـەتی رووناکبیران لەپێـدانی چیاوگی جۆراوجـۆری وەك: (رژی، لاتـاری، هێڵـی ئاسـن، کـەڵك وەرگرتن لە کانەکان) بە وڵاتانی دەرەکی و قەرز وەرگرتن بوو بە هـۆی ئـەوەی کـە کەسایەتییەکانی وەك: سـەید جەمال ئەلدین ئەسـەد ئابـادی و (مـیرزا مولکـەم خـان[٦])و (ئاغـا خـانی کرمـانی[٧]) دژایـەتی دەسـەڵات و بـیروڕای گشتی تێبگەیەنن[٨]. کاتێك چیاوگی توتن بە ئینگلیزیەکان درا، جەمال ئەلدین تێگەیشت دەتوانێ لەو چیاوگەوە چەکێك دروست بکات و تەنانەت کەم خوێندەوارترین روحانیش بە دژی هانبدات. موسڵمانانی دەمـارگرژ لەسـەر ئەو باوەڕەی بوون ئەو توتنەی دەستی مەسیحیەکانی پێکەوتبێ ئەوان گڵاو دەکات، کـە وابـو دەکـرێ خـەڵك بـۆ خـەبات لـە دژی چیاوگێك هـان بـدرێ تـوتنی لـە پـاوانی ناموسـڵمان نـاوە. جـەمال ئەلـدین خـەبات لـەدژی ئـەو چیاوگەی لە ئەستەمبۆل دەست پێکرد[٩]، ونامە بەناوبانگەکەی بۆ دیارترین زانای شیعە حـاجی مـیرزا حەسـەنی

---

(١) سعید زاهد: منبع پیشین، ص١١٣.

(٢) احمد کسروی: منبع پیشین، ص٧٤.

(٣) احمد تاجبخش: منبع پیشین، ص٥٣٣.

(٤) سید جمال ئەلدین ئەسەد ئابادی (ئەفغانی): لەساڵی ١٨٢٨ز لەئەسەد ئابادی هەمەدان لەدایك بووە، بەڵام ناسـراوە بـە ئـەفغانی. یـەکێك لەبناغەدانـەرانی ئایـدۆلۆژیای حکومـەتی ئیسـلامییە، هەوڵـەکانی ئـەو لـەپێناو پێشـگرتنی هێرشـی بـەربڵاوی دەوڵەتـە ئەوروپییەکان بۆ وڵاتانی ئیسلامی بوو. سەردانی تاران، کابول، ئەستەمبۆڵ و قاهیرەی کرد، بەڵام نەیتوانی سـەرنجی ئـەو دەوڵەتانـە بـۆ پرۆژەکـەی واتــە یــەکگرتنی ئیسـلام لەبەرامبــەر رۆژئــاوا رابکێشــێ. لەســاڵی ١٨٩٦ز لــە ئەســتەمبۆل مــردووە. (ئیسـماعیل عەبدولرەحمان سەعید: ناسیۆنالیزمی ئێرانی...، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٢) ؛ بۆزانیاری هەمەلایەنە لەسەر کەسایەتی ئـاڵۆزی سـەید جەمال، بڕوانە: (محمد رضا فشاهی: گزارشی کوتاه ازتحولات فکری و اجتماعی در جامعـه فئودالی ایـران، چاپ سوم، تهـران، ١٣٨٦ه، ص ص٣٦٧- ٣٨٣).

(٥) جاك فوران: منبع پیشین، ص٢٥٦.

(٦) میرزا مولکەم: میرزا مولکەم خان کوڕی میرزا یەعقوب لەساڵی ١٨٣٣ز لە جولفای ئەسـفەهان لـەدایك بـووە. لەتەمـەنی دەسـاڵیدا بۆ خوێندن ڕەوانەی ئەوروپا کراوە، پاش گەرانەوەی بۆ ئێران وەك مامۆستا لـە دار الفنـون وانـەی زانسـتی سـەرەتایی و جوگرافیـای گوتۆتەوەو لەهەمان کاتدا وەرگێڕی ناسرەدین شا بوو. بالیۆزی ئێران بووە لە لەنـدەن، پـاش ئـەوەی لـەم کـارە وەلانـرا بـەدەرکردنی ڕۆژنامەی "قانون" سەرقاڵ بوو ولەساڵی ١٩٠٨ز لەوڵاتی سویسرا کۆچی دوایی کـرد. (پـیتر آوری: تـاریخ معاصـر ایـران از تأسـیس تـا انقراض سلسله قاجاریه، ترجمه: محمد رفیعی مهر آبادی، جلد اول، چاپ سوم، تهران، ١٣٦٧ه، ص٢٢).

(٧) ئاغا خان کرمانی: ئەویش لەرەوتی نامە نووسینی ئەسەد ئابادی بۆ زانایان و داوای هاوکاری کردن لێیان بەشداری کـرد. (ژانـت أفاری: منبع پیشین، ص٦٣).

(٨) احمد تاجبخش: منبع پیشین، ص٤٤٥.

(٩) ریچارد کاتم: ناسیوناليزم در ایران، ترجمه: احمد تدین، تهران، ١٣٧١ه، ص١٧٠.

شیرازی نووسی[١] و داوای لێکرد شاو فرۆشتنی ئێران به ئەورووپییەکان ئیدانـه بکات[٢]. تەنانـەت بـاس لەدیـداری سەید جەمالو میرزای شیرازیش دەکرێ، عەلی وەردی لەم بارەیەوە دەڵێ: "یـەکێك لەکەسایەتیە متمانـەدارەکان کـەخۆی هـاتنی جـەمال ئەلـدینی بینیـوە بـۆ لای مـیرزای شـیرازی لـە سـامەرا بـۆی گێرامـەوە کـە ئـەو دوانـە کۆبوونەوەیەکی نهێنیان کردوەو کەسیش نازانێت ئەو دوو کەسە تێکدەرو ئاژاوە چیە لەو کۆبوونەوەیـەدا چیان بڕیاردا"[٣].

نابێ ڕۆڵی رووناکبیران لە دەرکردنی ڕۆژنامەو بڵاوکراوەکانی ئەو سەردەم فەرامۆش بکرێ، بـە تایبـەتی لـە بارەی چیاوگی توتن. خەڵکی ئێران لەم قۆناغەدا بە هۆی ئاشنابوونێکی سەرەتایی لە بارودۆخی وڵاتانی دەرەوەو خوێندنەوەی ڕۆژنامەکانی فارسی کە لە ئەستەمبۆل دەردەچوون، لە چۆنیەتی ئـەو چیاوگنامەیە ئاگاداربوونو بەتایبەتی بە بەراورد لەگەڵ چیاوگی باشترو بەسوودتری دەوڵەتی عوسمانی لـە بابـەت تـوتن کـە بـە کۆمپانیـای دەرەکــی دابــوو، دەســتیان بــە ناڕەزایــەتی دەربــڕین کــرد[٤]. ئەحمــەدی کەســرەوی لــەم بارەیــەوە دەڵــێ: "ڕۆژنامەی(اختر) کە لـە ئەسـتەمبول دەردەچـوو، نووسـەرانی کەسـانی بـە غـیرەتو پیـاو چـاك بـوونو لـە کـاتی ڕووداوی چیاوگی توتن وتاری بەناوەڕۆكو بەنرخیان دەنووسیو یەکێك لە هۆکارەکانی بـەئاگاهاتنی خـەڵك ئـەم وتارانە بوون"[٥]. لە ڕاستیدا ئەمە ڕۆژنامەی (اختر) بوو کە لەزنجیرە وتارێکدا ناوەڕۆکی ئـەم ڕێککەوتننامەیـەی ئاشکراکردو ئیدانەی کرد، چونکە ئەو چیاوگە سەرەتا بۆماوەیەك بەنهێنی هێشتبوویانەوە[٦]. بێجگە لـە (اخـتر) ڕۆژنامەیەکی دیکە بە ناوی (قانون) بە هۆی (مولکەم خان) لە لەندەن دەردەچوو، کە ئەویش لە لـەقاودانی ئـەو چیاوگەو هاندانی ناڕازییـەکان ڕۆڵی هـەبوو. یەکـەم ژمـارەی قـانون لـە سـاڵی ١٨٩٠ دەرچـوو، کـە تێیـدا وتـارێکی ڕەخنە ئامێزی سەبارەت بە دەوڵەتو کۆمەڵگەی ئێران بڵاوکردۆتەوەو لە ١٨ای تـەممووزداو لـەوتارێك دا رووی لـە سەدری ئەعزەم (ئەمین سوڵتان) نوسیوێتی: "بەپێی کام مافو یاسا مافو بەرژەوەندی وڵاتەکەمان بە کۆمەڵێك چاوچنۆکی بێگانە دەفرۆشی"[٧].

رووحانیەتی شیعە ئەو توێژە کۆمەڵاتیەی دیکە بوو کە وێرای بازرگانو رووناکبیران لە بزافـی توتنـدا ڕۆڵـی بینیو لە ڕاستیدا ڕێبەری بەکردەوەی ناڕەزایەتیەکانی لە هەرێمـەکان لـە ئەسـتۆگرت. لـە تـەبرێز حـاجی مـیرزا جـەوادو لـە ئەسـفەهان ئاغـا نەجـەفیو لـە تـاران مـیرزا محەمـەد حەسـەن ئاشـتیانیو هـی تـر بـە جیـددی لەهەوڵدابوون. لـە سـامەرا موجتەهیـدی گـەورەی شـیعە تـەلگرافی بـۆ شـا نـاردو تێیـدا زەرەرو زیانـەکانی ئـەو

---

(١) بۆ زانیاری زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە: (ناظم السلام کرمانی: منبع پیشین، ص ص ٨٨، ٨٩) ؛ (صـادق زیبـا کـلام: منبـع پیشـین، ص٤٠١).

(٢) پیتر أوری: منبع پیشین، ص١٥٣.

(٣) عەلی وەردی: واعیزەکانی سوڵتان، وەرگێرانی: عەبدوڵا جەبار، چاپی دووەم، سلێمانی، ٢٠٠٦، ل١٤٩.

(٤) مرتضی راوندی: تاریخ اجتماعی ایران، جلد دوم، چاپ دوم، تهران، ١٣٥٤ه، ص٥١١.

(٥) احمد کسروی: منبع پیشین، ص٧٧.

(٦) نیکی.أر.کدی: منبع ڤیشین، ص١٠٩.

(٧) جان فوران: منبع پیشین، ص٢٥٦.

چیاوگەی خستبووەڕوو داوای هەڵوەشاندنەوەی کرد[١]. میرزای شیرازی جارێکی تریش لەڕێگای تەلگرافەوە ئامۆژگاری ناسرەدین شای دەکردو ناوبراویش وەڵامی تەلگرافەکانی دەدایەوە[٢].

لە دوای چەند مانگ لە دەست بەکاربوونی کۆمپانیای رژیو هاوکات درێژەی ناڕەزایەتیەکانو پێداگیری دەوڵەت لەسەر چیاوگی توتن، لە مانگی ئەیلولدا لە ناکاو دەقی تیلگرافێك بڵاوبۆوە کە تێیدا هاتبوو: "بسم الله الرحمن الرحیم. الیوم استعمال تنباکو و توتون بای نحوکان درحکم محاربه با امام زمان علیه السلام است". حزره الحقر محمد حسن الحسینی[٣]. واتە لەو ڕۆژەدا بەکارهێنانی توتن حوکمی ڕاگەیاندنی شەڕە لەگەڵ ئیمامی زەمان. هەرچەندە سەلماندنی ئەم فتوایە تەمو مژی لەسەرە[٤]، بەڵام هەرچی بێ ئەم فتوایە کاریگەری خۆی لەسەر پەرەسەندنو قوڵترکردنەوەی کێشەکان دانا.

بە بڵاوبوونەوەی فتوای میرزای شیرازی، ناڕەزایەتیو دژایەتییەکان پەرەگرتووترو ڕەهەندی نوێتری بەخۆیەوە گرت[٥]، بەکارهێنانی توتن لە پایتەختو لە زۆربەی هەرێمەکان حەرام کرا، بازاڕەکان داخرانو دژایەتی لەگەڵ دەوڵەت پەرەی سەند[٦]. عەباس میرزا مولك ئارا برای ناسرەدین شا لەم بارەیەوە نوسیوویەتی: " کۆپیەکی زۆریان لە فتواکە چاپو بڵاوکردەوەو زانایان لە شیرازو ئەسفەهانو کاشان فتواکەیان لە مینبەرو کۆبوونەوەکان دەخوێندەوە. قاوەخانەکان داخرانو نێرگەلەکانیان کۆکردەوەو لە گۆڕەپانو بازاڕدا دەیانسوتاندنو هەڕەشەو گوڕەشەی دەوڵەتیش بێ سوود بوو"[٧]. تەنانەت کارگەیشتە ئەوەی کە ژنانی حەرەمسەرای شاش نێرگەلەکانیان شکاندو بازرگانەکان توتنەکانیان ئاگر تێبەردا[٨].

لوتکەی ڕووداوەکان کانوونی دووەمی ساڵی ١٨٩٢ بوو، لە ڕۆژی سیانزەی ئەو مانگە دەوڵەت لە میرزا حەسەنی ئاشتیانی موجتەهیدی گەورەی تاران داوادەکات یادەبێ لەبەرچاوی خەڵك نێرگەلە بەکاربێنی یا شار جێبهێڵێ.

---

(١) احمد کسروی: منبع پیشین، ص٧٥.

(٢) بۆ زانیاری زیاتر لەسەر دەقی هەموو ئەو تیلگرافانەی کە لەنێوان ناسرەدین شاو میرزای شیرازی نێردراون، بڕوانە: (ناظم السلام کرمانی: تاریخ بیداری ایرانیان، منبع پیشین، ص ص٣٤- ٣٦). هەروەها بۆ زانیاری لەسەر دەقی نامەکانی نێوان ناسرەدین شاو زانایانی تر لەسەر مەسەلەی کۆمپانیای رژی، بڕوانە: (محمود طلوعی: خواندنیهای تاریخ، منبع پیشین، ص ص٦٣٧- ٦٥٠).

(٣) شیخ حسن کربلایی: قرارداد رژی ١٨٩٠م یا تاریخ انحصار دخانیات در سال ١٣٠٩هـ.ق، چاپ دوم، ١٣٦١هـ، ص٦٩.

(٤) جێی ئاماژەیە ئەو فتوایەی کە لەلایەن میرزا محەمەد حەسەن شیرازی مەرجەعی ئەو سەردەمی جیهانی شیعە دەرکراوە، هیچکات نەسەلمێندراو لەلای توێژی دەستەبژێر وا باوبوو کە حاجی محەمەد کازمی مولکوتوجار ئەو تیلگرافەی بەناوی ئەوانەوە بڵاو کردۆتەوە. (عبدالحسین نوایی: ایران وجهان...، منبع پیشین، ص٧٩٨.). کە ئەمەش رای جیاوازی لەنێو توێژەران لەسەرە. شێخ حەسەن کەربەلایی کە خۆی لە شوێن کەوتوانی میرزای شیرازییەو لەو سەردەم شاهیدی ئەو ڕووداوانە بووە، لەم بارەیەوە دەڵێ: "نوسخەی ئەسڵی ئەو واژۆیە کە بەدەستنووسی موبارەکی بوو، بێجگە لە زانایانی دار ئەلخلافە (تاران) میرزا محەمەد حەسەنی ئاشتیانی هیچ کەسی تر چاوی پێ نەکەوت. لەلای هەر کەس بووە لە ترسی لێپرسینەوەی دەوڵەتو گیروگرفتی دواتری شاردویەتیەوەو نەیتوانیوە ئاشکرای بکاتو هەربۆیە جەنابی ئاشتیانیش کە بەتایبەتی بینیویێتیو کاربەدەستانی دەوڵەت لەم بارەیەوە لێیان کۆڵییەوە هیچی نەفەرموو". (شیخ حسن کربلایی: منبع پیشین، ص٦٨).

(٥) عباس رمضانی: منبع پیشین، ص١٠٠.

(٦) أن.ك.س.لمبتون: منبع پیشین، ل٢١٠.

(٧) عبدالحسین نوایی: شرح حال عباس میرزا ملك أرا...، منبع پیشین، ص١٨٥.

(٨) ئیسماعیل عەبدولرەحمان سەعید: ڕۆڵی رووحانیەتی شیعە لەبزاڤی مەشرووتە (١٩٠٥-١٩١١)، گۆڤاری زانکۆی راپەرین، ژ. (٢)، گۆڤارێکی ئەکادیمییە زانکۆی ڕاپەڕین دەریدەکات، ٢٠١٤، ل٢٣١.

ڕۆژی دواتر ئاشتیانی ئامادەی کۆچ کردن بوو کە خەڵك دوای داخستنی دوکانو بازاڕ لە ماڵەکەی کۆبوونەوەو نەیانهێشت هێزی سەربازی شا ئاشتیانی لە تاران دووربخاتەوە[١]. کۆبوونەوەکە بوو بە خۆپیشاندانێکی گەورەو خۆپیشاندەران بە توڕەییو بە دروشمدان لە دژی دەسەڵات بەرەو قەسری شا (گۆڕەپانی ئەرك) بەڕێکەوتنو ئەو شوێنەیان بەرد بارانکرد. سەربازەکانی دەوڵەت تەقەیان لە خۆپیشاندەران کرد، لە ئاکامدا حەوت کەس کوژرانو نزیکەی بیست کەسیش بریندار بوون[٢]. لەم خۆپیشاندانەدا ژنانیش بەشداریان تێداکرد، شێخ حوسێن کەربەلایی دەڵێ: " کاتێکی نیوەڕۆیە نورە گەیشتە ژنانی شار، ژنانیش گروپ، گروپ کۆبوونەوەو یەکەم کاریان ئەوەبوو کە چوونە بازاڕو هەر دوکانێك کە دانەخرابوو، پێیان داخست، بەجۆرێك کە لەو شارە گەورەیە دوکانێك بەکراوەیی نەماو ئەم جار هاوڕێ لەگەڵ پیاوان بە خۆپیشاندانو دروشمدان بەرەو قەسری شا بەڕێکەوتن"[٣]. ئەمە یەکەم جاربوو لە مێژووی ئێراندا، کە ژنان شانبەشانی پیاوان لەبەرامبەر ڕووداوێکی سیاسیدا بە کۆ بێنە مەیدانو هەڵوێست وەردەگرن.

دروشمەکانی خۆپیشاندەران لە ڕاپەرینی تاڕانو مانگرتنی گشتیدا ڕاستەوخۆ شایان کردبوو بە ئامانج، بۆ وێنە: لە نوسراوێکیاندا کە لە تاران بڵاوبۆوەو لە دەروازەی قەسری سەلتەنەت چەسپێندرابوو ئاوا هەڕەشەیان لە شا کردبوو: " ئەی ناسرەدین شا هەموو رەعیەت لەو دۆخە شپرێوە ئەو دەوڵەتو سەلتەنەتە وەگیان هاتوون، ئەگەر لە کونەمشکیشدا خۆت حەشاردەی دەتهێنینە دەرو خوێنت دەرێژین"[٤]. دەوڵەتو ناسرەدین شا ئەم جارە هەستیان بە قوڵایی کێشەکردو کێشەیەك کە ئەگەر بەری پێ نەگرن نەك تەنیا کۆمپانیای رژی، بەڵکو بنەمای دەسەڵاتیان تێكو پێکدەچێ.

ئەم سێ چینە (بازرگان، روحانی، روناکبیر)، کە ڕۆڵی سەرەکیان لەم بزاڤەدا بینی، هەرکامێکیان بە پاڵنەرێکی جیاواز تێیدا بەشداربوون. بازرگانەکان بەرژەوەندی ئابوریان کەوتبووە مەترسی گەورە، هەربۆیەش پێش هەمووان هەڵوێستیان وەرگرت. روحانیەت هەرچەندە یەکدەست نەبوو[٥]، بەڵام بەشێکی بەرچاویان ڕۆڵیان لە وروژاندنی خەڵکدا هەبوو، ئەوان لەوە نیگەران بوون کە بوونی وڵاتانی ئەوروپی لە وڵاتێکی ئیسلامی دەبێتە هۆی لاوازبوونی پێگەی ئەوانو کەم ڕەنگ بوونەوەی دابو نەریتی دینی. بۆ وێنە: میرزا محەمەد عەلی موجتەهیدی گەورەی شیراز بە دیپلۆماتێکی بەریتانی دەڵێ: " گومانی تێدانیە کە کۆمپانیای رژی ژمارەیەکی زۆری ئەوروپی دێنێتە ئێرانو ئەوانە بەردەوام لەپەیوەندی لەگەڵ خەڵکدا دەبنو بنەمای باوەڕی ئەوان سستو لاواز دەکەن"[٦]. روناکبیرانیش بەهۆی ئاشنایەتی کەمو زۆریان لەگەڵ کولتورو شارستانیەتی ئەوروپا، کەوتبوونە ژێر کاریگەری شێوازی کارگێڕیو بەڕێوەبردنی ئەم وڵاتانەو هەربۆیە لەهەوڵی ئەوەدابوون وڵات بەرەو "قانون"

---

(١) جان فوران: منبع پیشین، ص٢٥٣.

(٢) مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران در قرن ١٢و١٣و١٤ هجری، جلد اول، چاپ چهارم، تهران، ١٣٧١ه، ص٣١٧.

(٣) شیخ حسین کربلایی: منبع پیشین، ص١١١.

(٤) همان منبع، ص١١٣.

(٥) بۆ وێنە: ئایەتولا بەهبەهانی لە روحانیە پلە بەرزەکانی شیعە لە تاران هیچ دژایەتیەکی لەگەڵ کۆمپانیای رژی نەبوو، وتەنانەت لەبەرچاوی خەڵك نێرگەلەی بەکارهێناو مانگرتنی خەڵکی لەبەکارهێنانی توتن پێشێل کرد. هەروەها ئیمامی هەینی تارانو بەشێك لە مەلاکانی شاری مەشهەد پشتگیری بزاڤەکەیان نەکرد. بڕوانە: (مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران در قرن ١٢، ١٣، ١٤، جلد چهارم، چاپ چهارم، تهران، ١٣٧١ه، ص٢٨٥) ؛ (ژانت أفاری: منبع پیشین، ص٥٤) ؛ (جان فوران: منبع پیشین، ص٢٥٧).

(٦) جان فوران: منبع پیشین، ص٢٥٥.

سەروەری بەرن‌و دەسەڵاتی ڕەهای شا بەربەست بکەنەوە. ئامانجێك کەچەند ساڵ دواتر لە بزاڤی مەشرووتەدا پێی گەیشتن.

باسی سێیەم: پاشەکشەو دەرهاوێشتەکانی:

دەمارگرژی ئایینی‌و ملکەچ بوون بۆ موجتەهیدەکان کە هەستێکی بەهێزبوو، هاوکات لەگەڵ بێزاری لەزاڵ بوونی کۆلۆنیالیزم بەسەر هەموو لایەنەکانی گرینگی ژیانی خەڵك، ئەوانەی بە جوڵەخست، بەجۆرێك کە لەبەرامبەر چەکدارانی کامەران میرزای جێنشینی شا لە تاران بەدەستی بەتاڵ خۆراگربن[١]. هەربۆیە ترس لە ڕاپەرین‌و شۆڕشێکی بەردەوام مێشك‌و زەینی شای داگیرکردو ناچار بە پاشەکشەی کرد[٢]. ناسرەدین شا لە ٥ی کانوونی دووەمی ١٨٩٢ بە پێچەوانەی مەیلی ئەمین سوڵتان‌و باڵیۆزی بەریتانیا لە تاران بریاری هەڵوەشاندنەوەی چیاوگی توتنی دەرکرد[٣]. کۆمپانیای رژی لە بەرامبەر هەڵوەشاندنەوەی ڕێککەوتننامەکە، داوای قەرەبووی ئەو زەرەرو زیانەکانی دەکرد کە بڕی پێنج سەد هەزار لیرەی ئینگلیزی بوو. دەوڵەتی ئێران ئەو بڕە پارەیەی لە بانکی شاهانەی بەریتانی قەرزکرد بە سوودی شەش لەسەد[٤]. ئەمە یەکەم قەرزی ئێران بوو لە دەوڵەتێکی بیانی[٥].

بزاڤی توتن بوو بە هۆی ئاڵوگۆڕێکی گەورە لە سیاسەتی دەرەکی ئێران، ئەمین سوڵتان وەك سەدری ئەعزەم، کە سەرکردایەتی سیاسەتی لایەنگیری لە بەریتانیای لە حکومەتی ناسرەدین شا دەکردو لەپێدانی چیاوگی توتن ڕۆڵی سەرەکی هەبوو، سەدو هەشتا پلە وەرچەرخاو لە روسیا نزیك بۆوەو ڕێگای بۆ وەرگرتنی زنجیرەیەك قەرز لە روسیا خۆشکرد. شایانی باسە کە هەر لەگەڵ بڵاوبوونەوەی هەواڵی ئەم ڕێککەوتننامەیە دەوڵەتی روسیا نارەزایەتی خۆی دەربری‌و تا ئەوشوێنەی بۆیانکرا لە نفوزی خۆیان بۆ پەرەسەندنی نارەزایەتییەکان‌و هەڵوەشاندنەوەی هەوڵیاندا[٦]، وباڵیۆزی روسیا بە ئاشکرا بە ئەمین سوڵتانی راگەیاندبوو، کە دەبێ ئەو چیاوگە هەڵوەشێتەوە[٧]. بەم جۆرە دەردەکەوێ کە بەریتانیا پێگەی خۆی بە شێوەیەکی بەرچاو لە دەستدا، بەڵام بەمەش دەوڵەتی ئێران دەستی بۆ کایەکردن لە نێوان ئەو دوو زلهێزە ئاوالاتر نەبوو، بەڵکو بەپێچەوانەوە وابەستەبوونی سیاسی‌و ئابووری ئێران بە دەوڵەتێکی ڕۆژئاوایی وەك روسیا زۆرتر بوو[٨].

ڕاستە بزاڤی توتن پاڵنەری ئابووری روونی هەبوو، بەڵام لە هەندێك لایەنەوە دەکرێ بە یەکەم بزاڤی سیاسی دابنرێ لە مێژووی ئێراندا، چونکە کۆمەڵگە لەسەر کێشەیەکی تایبەتی لەگەڵ دەوڵەت بەرەو ڕووی یەکتربوونەوەو ناوەڕۆکی بزاڤەکە هێرش بوو بۆسەر دەسەڵاتی سەرەڕۆ بەگشتی نەك تەنیا سوڵتانێکی دیکتاتۆر.

---

(١) احسان طبری: منبع پیشین، ص١٥٠.

(٢) فریدون ادمیت: منبع پیشین، ص٤٣.

(٣) ژانت افاری: منبع پیشین، ص٥٤.

(٤) عزیزالله بیات: تاریخ تطبیقی ایران باکشورهای جهان، تهران، ١٣٨١ه، ص٥١٥.

(٥) سرپرسی سایکس: تاریخ ایران، ترجمه: سید محمد تقی فخرداعی گیلانی، چاپ سوم، تهران، ١٣٦٦ه، ص٥٣٦.

(٦) محمد علی تهرانی (کاتوزیان): منبع پیشین، ص٤٩.

(٧) ان.ك.س. لمبتون: منبع پیشین، ص٢٧١.

(٨) جان فوران: منبع پیشین، ص٢٥٩.

هەروەها ئـەو بزاڤـە تـوانی ئـیرادەی سـەرەڕۆیانەی دەوڵـەت بگۆڕێ بـێ ئـەوەی دەسـەڵات بـە گشـتی هـەرەس پـێ بێنێ[١].

بزاڤـی دژی قـۆرخکردنی تـوتن دەکـرێ بـە دەسـتپێکی دروسـت بـوونی بـیروڕای گشـتی لـە ئێرانـدا دابنـرێ. بۆیەکەم جار نیشانە گـەلێك دەرکـەوتن کـە دەریانخسـت خـەڵك دەیـەوێ بەرامبـەر بـە رووداوەکـانی پەیوەنـددار بـەخۆیان هەڵوێسـت وەربگـرن‌و بـێدەنـگ نـەبن[٢]. ریچـارد کـاتم مامۆسـتاو لێکۆڵـەری ئـەمریکی دەڵـێ: "رۆڵـی سـەرەکی لـەم رووداوە هۆکـارێکی نـوێ بـوو کـە پێشـتر لـە شـانۆی سیاسـی ئێرانـدا دەرنەکـەوتبوو، هۆکارێـك کـە ناسـرەدین شـاو کۆمپانیـای رژی لەخەونیشـدا بیریـان لێنـەکردبۆوە، ئـەویش بـیروڕای گشـتی تـوڕەو هەڵچـوونی کۆمەڵانی خەڵکی ئێران بوو"[٣].

لە ڕاستیدا بزاڤی توتن ئەم ئەنجامانەی لێکەوتـەوە: هەڵکشـانی پێگـەی سیاسـی رووحانیـەت، بەرزبوونـەوەی ئاستی وشیاری کۆمەڵانی خەڵك‌و توندترکردنی فشاری دەسەڵات بۆ سەر نارەزایەتییەکان‌و پەرەسەندنی شـەپۆلی خەبات‌و رایکـال بـوونی بزاڤـی دژی قاجـار[٤]. لـە ئاکـامی فشـاری دەسـەڵات بۆسـەر نارەزایەتییـەکان، هاوڵاتیـەکی ئێرانـی کـە هەڵسـوکەوتی زاڵمانـەو نادادپەروەرانـەی کاربەدەسـتانی قاجـار بێـزاری کردبـوو، بریـاری کوشـتنی ناسرەدین شای قاجاریدا. بە رێکەوت نیە کە سێ ساڵی کۆتایی پادشایی ناسـرەدین شـا، گەنـدەڵی، هـەژاری، زوڵـم‌و نەخۆشی کولێرا گەیشتە لوتکەی خۆی[٥]. (مـیرزا رەزای کرمـانی[٦]) کـە چـەندین سـاڵ بـەتاوانی چـالاکی لـە دژی دەسەڵات زیندانی کرابوو، بۆ چاوپێکەوتنی سەید جەمالی ئەفغانی لەساڵی ١٨٩٢ گەیشتە ئەسـتەمبۆل. واپێدەچـێ ئەفغانی لەم چاوپێکەوتنەدا بیری گەرانەوە بـۆ ئێـران‌و کوشـتنی شـای لەگـەڵ هێنابێتـە ئـاراوە. مـیرزا رەزا پـاش گەرانەوەی بۆ ئێران لە شوێنی پیرۆزی شیعەکان بـەناوی شـازادە عەبدولعـەزیم لـە چاوەروانی شـادا مایـەوە، کـە نیازی هەبوو پێش جەژنی پەنجا ساڵەی سەڵتەنەتی زیارەتی ئەم شوێنەبکات. میرزا رەزا لە ١ی ئایـاری ١٨٩٦ هـەر لەم شوێنە تەقەی لەشا کردوو کوشتی[٧]. میرزا رەزا کاتێك کە تەقەی لە شا کـرد پێـی گـووت: "بگـرە ئـەوە هـی دەستی سەید جەمال ئەلدینە"[٨].

بزاڤی توتن‌و تیرۆری ناسرەدین شا وەك تیرۆرێکـی سیاسـی، کـە ئـەویش هـەر دەرهاوێشـتەی بـارودۆخی ئـەو بزاڤە بوو، ڕاچڵەکانێکی کاریگەربوون لە جەستەی کۆمەڵگەی ئێراندا، تا کۆمەڵانی خـەڵك بـەخۆ بێنـەوە، چـاوو گوێیـان بکرێتـەوەو بۆیـان دەربکـەوێ کـە دەتـوانن نـەك تـەنیا لـە بەرامبـەر دەسـەڵاتدا هەرچـەندە دیکتـاتۆرو سەرەڕۆبێ ڕابوەستن وە تەنانەت پاشەکشەی پێ بکەن. بزاڤی توتن تۆوی ئەزمونێکی چاند کە چەند ساڵ دواتـر

---

(١) محمد علی همایون کاتوزیان: دولت وجامعه در ایران (انقراض قاجار واستقرار پهلوی)، ترجمه: حسن افشار، چاپ سوم، ١٣٧٩هـ، ص٤٣.

(٢) أ.ك.س. لمبتون: منبع پیشین، ص٣٠٥.

(٣) ریچارد کاتم: منبع پیشین، ص٣.

(٤) صادق زیبا کلام: منبع پیشین، ص٤٠٠.

(٥) مسعود بهنود: منبع پیشین، ص١٢٥.

(٦) بۆزانیاری زیاتر لەسەر میرزا رەزای کرمانی، بڕوانە: (مهدی بامداد: شرح حـال رجـال ایـران در قـرن ١٢و١٣و١٤، جلد دوم، چاپ چهارم، ١٣٧١هـ، ص ص١١-١٩).

(٧) پیتر أوری: تاریخ ایران کمبریج، منبع پیشین، ص١٥٥.

(٨) د.ئیبراهیم خەلیل ئەحمەد، د.خەلیل عەلی موراد: سەرچاوەی پێشوو، ل١١٠.

لـە بزاڤێکـی فـراوانـترو رادیکـاڵتردا چـەکەرەی کـرد، ئـەویش بزاڤـی مەشـرووتە (١٩٠٥) بـوو، بزاڤێـك كـە بـە هەڵوەشاندنەوەی چیاوگێك بەربەست نەبۆوەو بەڵکو دەسـەڵاتی ڕەهـای شـای سنووردارکرد، وە بـۆ یەکـەمجار لـە مێژووی ئێراندا کۆمەڵانی خەڵك لەدیاریکردنی چارەنووسی سیاسی خۆیاندا بەشداربوون.

ئەنجام

یەکـەم/ بـەهۆی ئاشـنابوونو پەیوەنـدی ئێرانییـەکانو بەتایبـەتی دەسـتە بـژێری ناودەسـەڵات بـە کولتـورو شارتانیەتی ئەوروپاو کاریگەری چاکسازیی دەوڵەتی عوسمانی دراوسێ، پێویسـتی ریفـۆرمو چاکسازی لـە ئێرانـدا هاتەگۆرێ.

دووەم/ نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەم ململانێی روسیاو بـەریتانیا لەسـەر فراوانکردنـی پێگـەی ئـابووری-سیاسی لە ئێران دا گەیشتە لوتکەی خۆی.

سـێیەم/ کۆمپانیـای بـەریتانی (رژی) لـە بەرامبـەر پێـدانی رشـوە بەشـاو کاربەدەسـتانی دەوڵـەتی قاجـاری چـیاوگی قـۆرخکردنی کـرینو فرۆشـتنی تـوتنی هـەموو ئێرانـی بەدەسـتهێنا، کـە بەئاشـکرا لـە بەرژەوەنـدی بەریتانیاو لە زەرەری خەڵکی ئێران بوو.

چـوارەم/ کاردانـەوە لـە دژی ئـەم رێککەوتنـە بزاڤێکـی نارەزایـەتی لـە نێـو چـینو توێـژە جۆراوجۆرەکـانی لێکەوتەوە، کەتێیدا بازرگان، رووحانیەتی شیعەو رووناکبیران ڕۆڵی سەرەکیان هەبوو.

پێنجەم/ بەدەرکردنی فتوای حەرام کردنی بەکارهێنانی توتن لەلایەن رێبەرانی ئـایینی شـیعە، بزاڤـی تـوتن پەرەگرتوترو چووە قۆناغێکی چارەنوس سازەوە.

شەشەم/ دەسەڵاتی قاجار لە ترسی رادیکال بوونی بزاڤەکەو مەترسی شۆرش لـە بەرامبـەر ویسـتو ئـیرادەی کۆمەلانی خەلك پاشەکشەی کردو چیاوگی پێدانی توتنی هەموو ئێرانی بە بەریتانیا هەڵوەشاندەوە.

حەوتـەم/ بزاڤـی تـوتن وەك یەکـەم بزاڤـی سیاسـی-جـەماوەری لـە مێـژووی ئێرانـدا، زەمینـەی رووداوێکـی رادیکالترو فراوانتری رەخساند، کە ئەویش شۆرشی مەشرووتە (١٩٠٥)بوو.

پوختەی توێژینەوەی

بزاڤی توتن لە ئێران (١٨٩٠-١٨٩٢)

بزاڤی توتن بە یەکێك لە گرنگترین رووداوەکانی نزیك بە پەنجاساڵ پادشایەتی ناسرەدین شای قاجار (١٨٤٨-١٨٩٦)و لەهەمانکاتدا یەکەم بزاڤی سیاسی بوو لە مێژووی ئێراندا. کۆمەڵانی خەڵك لە دژی پێدانی چیاوگی قۆرخکردنی کرین‌و فرۆشتنی توتنی هەموو ئێران راپەڕین، کە بەئاشکرا لە بەرژەوەندی کۆمپانیای بەریتانی بوو. بازرگان، رووحانیەتی شیعەو رووناکبیران ڕۆڵی سەرەکیان لەم راپەڕینەدا بینی. دەوڵەتی قاجار لەبەرامبەر شەپۆلی ئەم بزاڤە کە بەشێوەیەکی ناتوندوتیژی‌و هێمنانە هەموو ئێرانی گرتبۆوە پاشەکشەی کردو ناچارکرا رێککەوتننامەکە هەڵبوەشێنێتەوە. ئەم بزاڤە زەمینەی بزاڤێکی بەرفراوانترو رادیکال تری فەراهەم کرد، کە ئەویش بزاڤی مەشرووتە (١٩٠٥) بوو.

ملخص البحث

حركة التبغ في ايران (١٨٩٠-١٨٩٢)

حركة التبغ هي إحدى أهم لأحداث التي وقعت في عهد ناصر الدين شاه قاجار (١٨٤٨-١٨٩٦م)، كما وأنها أولى الحركات السياسية في تاريخ ايران. إنتفضت الجماهير في جميع أنحاء البلاد ضد إمتيازات بيع وشراء التبغ، التي كانت وبشكل واضح لمصلحة الشركة البريطانية. التجار ورجال الدين الشيعة والمثقفون كان لهم الدور الأهم في هذه الانتفاضة. أرغمت هذه الانتفاضة السلمية الحكومة القاجارية الى الرضوخ لمطالب الجماهير في إلغاء إمتيازات الشركة البريطانية، كما وأن هذه الحركة أعدت الأجواء لحركة راديكالية أوسع هي حركة المشروطة سنة ١٩٠٥م.

Abstract

Tobacco Movement in Iran (1890-1892)

Tobacco Movement is considered one of the most important events during the reign of Nasir-Aldeen, king of of Qajar (1848-1896). At the same time, it was the first political movement in the history of Iran. Masses of people revolted against favoritism and monopoly of Iran’s tobacco to the interest of British companies. Merchants, Shiite spiritual leaders and intellectuals played a great role in this uprising. The uprising which had spread all over Iran peacefully and violently obliged the Qajar state to abolish the agreement. This movement paved the way for a wider and more radical movement which was Mashroota movement (1905).

لیستی سەرچاوەکان

یەکەم/ کتێبەکان:

أ-بەزمانی فارسی:

١- أ.گرانتوسکی ودیگران: تاریخ ایران از زمان باستان تا امروز، چاپ سوم، تهران، ١٣٦١ه.

٢- احسان طبری: فروپاشی نظام سنتی در ایران و زایش سرمایەداری در ایران، تهران، ١٣٥٧ه.

٣- احمد تاجبخش: تاریخ تمدن و فرهنگ ایران (دوره قاجاریه)، تهران، ١٣٨٢ه.

٤- احمد کسروی: تاریخ مشروطه ایران، چاپ دوم، تهران، ١٣٧٨ه.

٥- ان-ك. س. لمبتون: سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام، ترجمه: یعقوب اژند، تهران، ١٣٦٣ه.

٦- تقی بهار: میراث خوار استعمار، چاپ چهاردهم، تهران، ١٣٥٥ه.

٧- پیتر اوری ودیگران: تاریخ ایران کمبریج، ترجمه: تیمور قادری، جلد هفتم، چاپ سوم، ١٣٨٧ه.

٨- پیتر أوری: تاریخ معاصر ایران از تأسیس تا انقراض سلسله قاجاریه، ترجمه: محمد رفیعی مهر أبادی، جلد اول، چاپ سوم، تهران، ١٣٦٧ه.

٩- جان فوران: تاریخ تحولات اجتماعی ایران، ترجمه: احمد تدین، چاپ سوم، تهران، ١٣٨٠ه.

١٠- ریچارد کاتم: ناسیونالیزم در ایران، ترجمه: احمد تدین، تهران، ١٣٧١ه.

١١- سرپرسی سایکس: تاریخ ایران، ترجمه: سید محمد تقی فخرداعی گیلانی، چاپ سوم، تهران، ١٣٦٦ه.

١٢- سعید زاهد: جنبش های اجتماعی معاصر ایران، تهران، ١٣٨١ه.

١٣- شجاع الدین شفا: پس از هزاروچهارصد سال، جلد دوم، نشر فرزاد، ٢٠٠٣ز.

١٤- شیخ حسن کربلایی: قرارداد رژی ١٨٩٠م یا تاریخ انحصار دخانیات در سال ١٣٠٩ه.ق، چاپ دوم، ١٣٦١ه.

١٥- صادق زیبا کلام: سنت ومودیرنیته (ریشه علل ناکامی اصلاحات ونوسازی سیاسی در ایران عصر قاجار)، چاپ چهارم، بهار ١٣٧٩ه.

١٦- صدیق صنفی زاده (بورەکەیی): تاریخ پنج هزار ساله ایران، جلد دوم، تهران، ١٣٨١ه.

١٧- گراهام فولر: قبله عالم (ژئوپولتیك ایران)، ترجمه: عباس مخبر، تهران، ١٣٧٣ه.

١٨- عباس رمضانی: ناصرالدین شاه قاجار، چاپ سوم، تهران، ١٣٨٥ه.

١٩- عباس قدیانی: تاریخ وفرهنگ تمدن ایران در دوره قاجار، تهران ١٣٨٣ه.

٢٠- عباس میلانی: تجدد وتجدد ستیزی، چاپ ششم، تهران، ١٣٧٨ه.

٢١- عبدالحسین نوایی: ایران وجهان (از قاجاریه تا پایان عهد ناصری)، جلد دوم، چاپ دوم، تهران، ١٣٧٧ه.

٢٢- عبدالحسین نوایی: شرح حال عباس میرزا ملك ارا، تهران، ١٣٦١ه.

٢٣- عبدالعظیم رضایی: تاریخ دەهەزار ساله ایران، جلد چهارم، چاپ دوازدهم، تهران، ١٣٧٩ه.

٢٤- عبدالهادی حائری: نخستین رویارویهای اندیشەگران ایران با دو رویه تمدن بورژوازی غرب، چاپ چهارم، تهران، ١٣٨٠ه.

٢٥- عزیزالله بیات: تاریخ تطبیقی ایران باکشورهای جهان، تهران، ١٣٨١ه.

٢٦- عزیزالله بیات: تاریخ مختصر ایران، تهران، ١٣٥٧ه.

٢٧- علی اصغر شمیم: ایران در دوران سلطنت قاجار، تهران، ١٣٧٩ه.

٢٨- فردهاليدى: ديكتاتورىو توسعه سرمايەدارى در ايران، ترجمه: فضل الله نيك ايين، تهران، ١٣٥٨ه.

٢٩- فريدون ادميت: انديشه ترقىو حكومت قانون (عصر سپهسالار)، چاپ سوم، تهران، ١٣٨٥ه.

٣٠- فريدون ادميت: ايدئولوژى نهضت مشروطيت ايران، چاپ اول، تهران، ١٣٨٧ه.

٣١- م.س. ايوانف: تاريخ نوين ايران، ترجمه: حسن قائم پناه، تهران، ١٣٥٧ه.

٣٢- ماشاالله أجودانى: مشروطه ايرانى، چاپ پنجم، تهران، ١٣٨٣ه.

٣٣- ماشاالله اجودانى: يامرگ ياتجدد، تهران، ١٣٨٢ه.

٣٤- محمد رضا فشاهى: گزارشى كوتاه ازتحولات فكرى و اجتماعى در جامعه فئودالى ايران، چاپ سوم، تهران، ١٣٨٦ه.

٣٥- محمد سالار كسرائى: چالش سنت وموديرنيته در ايران (از مشروطه تا ١٣٢٠)، تهران، ١٣٧٩ه.

٣٦- محمد طلوعى: خواندنيهاى تاريخ، تهران، ١٣٨١ه.

٣٧- محمد على تهرانى (كاتوزيان): مشاهداتو تحليل اجتماعىو سياسى از تاريخ انقلاب مشروطه ايران، تهران، ١٣٧٩ه.

٣٨- محمد على همايون كاتوزيان: دولت وجامعه در ايران (انقراض قاجار واستقرار پهلوى)، ترجمه: حسن افشار، چاپ سوم، ١٣٧٩ه.

٣٩- محمد معين: فرهنگ فارسى، جلد پنجم (اعلام)، چاپ هفتم، تهران، ١٣٦٤ه.

٤٠- مرتضى راوندى: تاريخ اجتماعى ايران، جلد دوم، چاپ دوم، تهران، ١٣٥٤ه.

٤١- مسعود بهنود: كشتگان برسر قدرت (از قائم مقام تا هويدا)، چاپ دوم، تهران، ١٣٨٠ه.

٤٢- مهدى بامداد: شرح حال رجال ايران در قرن ١٢، ١٣، ١٤، جلد چهارم، چاپ چهارم، تهران، ١٣٧١ه.

٤٣- مهدى بامداد: شرح حال رجال ايران در قرن ١٢و١٣و١٤ هجرى، جلد اول، چاپ چهارم، تهران، ١٣٧١ه.

٤٤- مهدى بامداد: شرح حال رجال ايران در قرن ١٢و١٣و١٤، جلد دوم، چاپ چهارم، ١٣٧١ه.

٤٥- ناظم السلام كرمانى: تاريخ بيدارى ايرانيان، جلد اول، چاپ پنجم، تهران، ١٣٧١ه.

٤٦- نيكى. ار. كدى: ريشەهاى انقلاب ايران، ترجمه: دكتر عبدالرحيم گواهى، چاپ دوم، تهران، ١٣٧٧ه.

٤٧- يرواند ابراهاميان: ايران بين دو انقلاب، ترجمه: احمد گل محمدى و محمد ابراهيم فتاحى وليلانى، چاپ نهم، نشرنى، ١٣٨٣ه.

ب- بەزمانی کوردی:

١- پرويز بابائى: مێژووى هاوچەرخى ئێران، وەرگێرانى: ڕێبوار سەرتيپ زەندى، سلێمانى، ٢٠١٠.

٢- عەلى وەردى: واعيزەكانى سوڵتان، ورگێرانى: عەبدوڵا جەبار، چاپى دووەم، سلێمانى، ٢٠٠٦.

٣- محەمەد سوهەيل تەقوشى: عوسمانييەكان لە دامەزراندنى دەوڵەتەوە تا كودەتا بەسەر خەلافەتدا، وەرگێرانى: نەريمان خۆشناو، مستەفا سەيد مينە، هەولێر، ٢٠٠٩.

٤- ياسين سەردەشتى (دكتۆر)، بەرزانى مەلا تەها: مێژووى هاوچەرخى ئێران، چاپى دووەم، سلێمانى، ٢٠١٠.

٥- ئیبراهیم خلیل ئەحمەد (دکتۆر)، د.خەلیل عەلی موراد: مێژووی ئێران‌و تورکیا، وەرگێرانی: بەهائەدین جلال مستەفا، هەولێر، ٢٠١١.

دووەم/ نامەی زانکۆیی:

١- ئیسماعیل عەبدولرەحمان سەعید: ناسیۆنالیزمی ئێرانی (١٩٠٦-١٩٤٦)، ماستەر نامەی چاپ نەکراو، بەشی مێژووی کۆلێجی ئاداب، زانکۆی سەلاحەدین، ٢٠٠٦.

سێیەم/ گۆڤارەکان:

أ-بەزمانی کوردی:

١- ئیسماعیل عەبدولرەحمان سەعید: ڕۆڵی رووحانیەتی شیعە لەبزاڤی مەشرووتە(١٩٠٥-١٩١١)، گۆڤاری زانکۆی راپەرین، ژمارە (٢)، گۆڤارێکی ئەکادیمییە زانکۆی ڕاپەڕین دەریدەکات، ٢٠١٤.

ب-بەزمانی فارسی:

١- رامین جهانبگلو: روشنفکرانی ایرانی و مدرنیته، کیان، شماره (٥٣)، تهران، ١٣٨١ه.